

ŠTO JE ANDRIĆ NAMA I ŠTO SMO MI NJEMU...*

Zlatko Kramarić

Novelu Ive Andrića "Pismo iz 1920. godine", po svemu sudeći, prvi smo puta pročitali spremajući se za ispit iz srpske književnosti kod profesora Grčevića krajem 70-ih godina. I to čitanje nije se ni po čemu razli-

* Marginalije uz čitanje, M. Martens, *Vatra u vatri, Ivo Andrić- jedan europski život*, Ljevak, Zagreb, 2020. Nema nikakve dileme da se radi o iznimno važnoj knjizi, u kojoj se autor potrudio uredno katalogizirati gotovo sve bitne događaje, susrete, osobe..., koje su obilježile život Ive Andrića, ali pored toga, ova nam knjiga, jednako tako, može pomoći i u rasvjetljavanju nekih starijih i novijih "crnila" makedonske povijesti. I to počev od onih koji se odnose na nejasnoće vezane uz makedonski identitet, preko onih koji proizlaze iz nekih prošlih neriješenih jezičnih nesporazuma, pa sve do onih koji dovode u pitanje makedonsku povijest, tradiciju, vjeru/Crkvu... Konačno, zašto ne reći da je i sam Andrić jedno vrijeme bio uvjeren da je Makedonija Južna Srbija. Nažalost, u tom uvjerenju nije bio usamljen! A da ta "vjerovanja" uopće nisu stvar neke tamo daleke prošlosti, na najgori su mogući način, pokazale 80-te godine prošloga stoljeća, kada su, manje-više, sve novonastale, antikomunističke srpske političke stranke, koje su se smatrale demokratskim, liberalnim, modernim političkim strankama, od ideje da je Makedonija zapravo Južna Srbija nisu namjeravale odustati. Bez obzira što je riječ o ideji, koja je nastala unutar geopolitičkih strategija kasnog XIX. stoljeća.! To se najbolje može vidjeti u njihovim političkim programima u kojima se otvoreno, na krajnje šovinistički način, negiralo postojanje makedonske nacije, ali i nekih drugih nacija, crnogorske, bošnjačke..., odnosno smatrali su da je "makedonska nacija" obična konstrukcija/izmišljotina Kominterne, odnosno jugoslavenskih komunista. Iako su mnogi od lidera tih "demokratskih" stranaka bili relativno obrazovane osobe (N. Milošević, K. Čavoški, Z. Đinđić, V. Gligorov, Lj. i B. Tadić, M. Marković, V. Drašković, S. Selenić..., oni marginalci, poput V. Šešelja, D. Bokana nisu vrijedni našeg spomena), očito da su im neke modernije teorije o nastanku nacija bile nepoznate, pa tako i ona "konstrukcionistička" teorija. Makedonske akademske elite ove provokacije isprva su ignorirale, ali kada je vrag odnio šalu, onda su i one morale reagirati.

kovalo od tipičnog studentskog čitanja ispitne literature: na vrijeme zauzeti mjesto u Slavističkoj knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu i nastojati pročitati što više ispitnih naslova i to po mogućnosti što brže! Stoga i nije nimalo čudno što to prvo, "studentsko čitanje" te novele nije na nas ostavilo neki dublji trag, nije nas natjeralo na razmišljanje o tome što smo to, zapravo, pročitali. No, samo koju godinu kasnije mnogo toga će se promijeniti. Studentski su dani prošli i, u međuvremenu, smo izabrani za asistenta na kolegiju makedonske književnosti na tek osnovanom Pedagoškom fakultetu u Osijeku.¹ Ta vas uloga u mnogim detaljima određuje, pozicionira... Jedna od tih "novih" obveza predmnijeva i jedan ozbiljni pristup čitanju: vi, jednostavno, više niste u poziciji da književne, teorijske i druge tekstove čitate na studentski način: brzo i površno!

Vjerojatno do osnivanja Pedagoškog fakulteta u Osijeku nikada ne bi došlo, uostalom kao ni do osnivanja osječkog Sveučilišta, da ideje "hrvatskog proljeća" nisu doživjele težak politički poraz. Poslije "lipanjskog bunta" beogradskih studenata 1968. godine, a posebice poslije studentskog štrajka u Zagrebu 1971. Titu i ostalim čelnicima Komunističke partije bilo je i više nego jasno da se na svaki način mora spriječiti prevelika koncentracija studentske populacije u glavnim središtima republike, pa je poslije te spoznaje Partija odlučila osnovati nova sveučilišna središta, u Splitu, Rijeci, Osijeku..., povećati broj fakultetskih jedinica. Istovjetni procesi događali su se i u Srbiji. Pedagoški fakultet pravni je sljednik osječke Pedagoške akademije, koja nikada nije uspjela izaći iz okvira jedne pristojne provincijalne preparandije. Taj duh provincijalizma dugo će se osjećati i na Pedagoškom fakultetu, gdje je govorljiva odanost ondašnjoj vladajućoj partiji bila puno važnija od bilo kakvih pokušaja prakticiranja temeljnih akademskih načela.

Pogotovo je tako što nemoguće ako se pored svih nastavnih obveza, predavanja, seminara, konzultacija još piše i doktorat. Nikako nije moguće biti dobar "upravitelj teorijske praznine", solidan teoretičar i povjesničar književnosti, bez sustavnog čitanja ozbiljnih teorijskih, filozofskih, politoloških tekstova, poštivanja i usvajanja strogih metodoloških procedura, koje traže da svaka vaša argumentacija u nastavi, u tekstovima koje objavljujete, bude i logična i konzistentna. Naime, samo na taj način, ozbiljnošću i korektnošću,

1

možete uvjeriti potencijalne čitatelje u vjerodostojnost vaših argumenta, u održivost vaše metodologije, u legitimnost vaših čitanja književnih tekstova.

Tema našeg doktorata bila je strukturalna analiza proznog opusa Slavka Janevskog. Kao što je poznato Janevski je jedan od najvažnijih makedonskih pisaca u 20. stoljeću, pisac prvog makedonskog romana *Selo iza sedam jase-nova*.² Treba biti iskren i reći da je socijalistička vlast u Makedoniji, u prvome naletu, riješila neke vrlo bitne stvari, kao što su kodifikacija jezika, tiskanje prve gramatike, pravopisa, formiranje temeljnih nacionalnih institucija (fakulteta, opere, muzeja, arhiva, galerija...), a već u 60-im Makedonci su dobili i svoju Akademiju, i svoju Crkvu, pa bi, u takvoj situaciju, uistinu bilo krajnje nepristojno propitivati legitimitet "nove vlasti". No, već u 70-im, a posebice u 80-im otvaraju se neke "nove teme", kao što je redefiniranje "jugoslavenske federacije" i svega što uz to redefiniranje postojećih odnosa slijedi, a na koje ni makedonska politička, ali ni akademska elita više nije imala zadovoljavajuće i pravovremene odgovore. I Memorandum SANU i radikalni stavovi slovenskih intelektualaca, Novi slovenski program "(Nova Revija, br. 57/1987), u makedonskoj javnosti prošli su bez ikakvih reakcija.³

2 O tome više u našoj knjizi *Novi experimentum macedonicum*, IC Revija, Osijek, 1988.

3 Od svih reakcija vjerojatno su reakcije Katice Kulavkove teorijski najsuštavnije, a vremenski najdu-gotrajnije. O toj sustavnosti i upornosti svjedoči i knjiga *Makedonski volneni vreminja*, Tri, Skopje, 2017. Radi se o zbirci njenih intervjuua u periodu između 1992. do 2017. godine. Naravno, i poslije te godine K. Kulavkova ne prestaje sa svojim stalnim upozorenjima, koja su sastavni dio one europske intelektualne tradicije, koju je još početkom prošloga stoljeća započeo francuski pisac E. Zola s onim čuvenim tekstom "Optužujem"/"Accuse...", u makedonskoj javnosti, prije svega, onaj političkoj, ali i akademskoj unutar koje i sama djeluje, na činjenicu da se iz intelektualno-političke lijenosti stalno kasni u reakcijama na čitav niz provokacija, kako onih koji dolaze od međunarodne zajednice, ali, jednako tako, i onih koji su rezultat vlastitih, unutar makedonskih, političko-kulturnih nesporazuma. Čini nam se da je dio razloga izostanka reakcija treba tražiti u činjenici da je najveći dio makedonske javnosti, i one političke, i one akademske, ali i onaj tzv. "obični svijet", iskreno mislio da su tijekom života u socijalističkoj Jugoslaviji/Makedoniji sve "makedonske teme i dileme" jednom zauvijek riješene. Tim više, što je u socijalističkoj Jugoslaviji, makedonskim elitama bio dopušten "stidljivi" nacionalizam. Naime, smatralo se da je riječ o takvoj vrsti "benignog" nacionalizma koji ionako niti jednoj drugoj jugoslavenskoj nacionalnoj zajednici ne stvara nikakve veće probleme, tim više, što se Tito odmah nakon završetka drugog svjetskog rata nemilosrdno obračunao s partijskom frakcijom unutar makedonskih komunista (Šatarov et com.), a "građanski element" u Makedoniji ionako nije predstavljao neki značajniji faktor u društvu, posebice poslije obračuna s Metodijom Andonovom-Čentom, prvim predsjednikom ASNOM-a, kao i svih onih političkih likvidacija građana, u Velesu, pa sukoba sa stvarnim, a još više izmišljenim informbirov-cima poslije razlata sa Staljinom...

Još su mi u sjećanju neki moji "mali noćni razgovori" s makedonskim prijateljima u kojima smo pokušavali ukazati da je nužan jedan suvisao makedonski politički odgovor/memorandum na sve one političke procese koji su se tog trenutka zbivali na jugoslavenskim prostorima. No, i makedonski komunisti, baš kao i hrvatski, odabrali su "šutnju" kao svoj odgovor na te dramatične političke procese. Pad Berlinskog zida i u socijalističkoj se Makedoniji uredno prespavao. Dolazak P. Goševa na čelo makedonskih komunista, prema našem mišljenju, došao je za nijansu prekasno. Sve političke pogreške (L. Koliševskog, L. Mojsova, M. Pančevskog...) makedonski komunisti više nisu mogli ispraviti. I sva ta zbivanja početkom 90-ih uvelike su determinirale i ovo sadašnje stanje koje je i više nego nepodnošljivo: pod pritiskom međunarodne zajednice pristalo se na promjenu imena države, Makedonija je postala Sjeverna Makedonija, a od čvrsto obećanih eu-integracija i dalje nema ništa. Građani su s pravom revoltirani, gdje ni činjenica da je, u međuvremenu, novoimenovana država postala punopravnom članicom NATO-saveza ne predstavljala velikoj većini javnosti nikakvo zadovoljstvo.

Budući da je u to vrijeme strukturalizam bio vladajuća teorijska paradigma i naš je doktorat, u najvećoj mjeri, bio pisan iz te strukturalističke perspektive.⁴ Stoga i nije neobično što smo u proznom opusu ovoga pisca tražili sve one detalje kojim bi se potvrdila opravdanost upotrebe te, a ne neke druge teorijske paradigme/perspektive. Ovo smo morali spomenuti, jer mnogi drugi važni detalji, kao što je to npr. političko-etički kompleksi koji su prisutni u svakom literarnom tekstu, pa tako i u prozi Janevskog, za strukturalistič-

4 Iako su nam i u to vrijeme bili poznati neki tekstovi F. Fanona i E. Saida, tada nam nije padalo na pamet da makedonsku, ali i bilo koju drugu književnost čitamo iz (post)kolonijalne teorijske perspektive. Tako što dogodit će se nešto kasnije, u 90-im godinama. Nema nikakve dvojbe da je proživljeno iskustvo rata bitno doprinijelo promjeni naše teorijske paradigme! Naravno, tek poslije tog traumatičnog iskustva bilo je moguće da tekstove nekih pisaca čitamo i u tom, postimperijalnom ključu, tako što smo u njihovim opusima pronalazili i one priče/tekstove, koje se temelje na u emancipatorskoj/oslobodilačkoj naraciji. Nadalje, čitanje književnih tekstova iz te, postimperijalne/postkolonijalne perspektive nedvojbeno pokazuje dugu tradiciju pisanja takvih "oslobodilačkih"priča u svim južnoslavenskim literaturama. Toj tradiciji pripadai *Judita M. Marulića, Osman, I. Gundulića, Smrt Smail-age Čengića, I. Mažuranića, Gorski vijenac, P. Petrovića-Njegoša, Krštenje na Savici, F. Prešerna, Makedonska krvava svadba, V. Černodrinskog...* Odjednom su nam tekstovi Fanona, Saida, Spivakove..., svih onih koji su inzistirali da se konačno treba čuti i "govor potlačenih", postali nekako razumljiviji, jasniji, kao nešto što se može aplicirati i na proučavanje naših književnosti, u kojima se često problematizirao odnos "gospodar" vs. "rob", gdje je taj odnos najprisutniji upravo u bh. i makedonskoj književnosti.

ku perspektivu, ne samo što nisu odlučujući prilikom interpretacije teksta, već su oni i nevidljivi, pa je onda posvema razumljivo što takvi detalji i nisu bili predmetom naše strukturalističke analize. Sve ovo govorimo zbog toga što se u noveli "Ni Balkanci nisu bez sudbine" Janevskog izrijeком spominje i Andrićeva novela "Pismo iz 1920. godine", i jedan slučajni susret i razgovor ove dvojice književnika. Tom prilikom ova dvojica književnika razgovarali su, između ostaloga, i o "balkanskim" temama" i to tako što je Janevski uglavnom postavljao pitanja, a Andrić je na ta pitanja pokušao, na onaj svoj poznati način, znakovitom šutnjom i eliptičnom mudrošću, odgovoriti:

"Ni Balkanci nisu bez sudbine" reče. "Ono što su nam doneli vekovi moći će, možda, opet kroz dugi niz godina, da izbrišu buduća vremena".⁵ (...) "Prošlo je više od godinu dana kad sam, posle jednog slučajnog susreta, posetio danas najspokojnijeg pripovedača u Evropi, (...) i pomenuo mu priču "Pismo iz 1920. godine": Maks Levenfeld, poreklom Jevrejin iz Bosne, napušta vilajet, piščev i svoj, zbog mržnje ponikle ne u njemu, već oko njega, naše mržnje, uzajamne u dodiru sa životima naših ljudi. (...) "Upitao sam ga da li misli da na Balkanu mržnja živi i vrebata samo u Bosni. Njegove oči iza debelih stakala gledale su nekud mimo mene, u nešto što je prošlost ili nešto iz čega bi se mogao naslutiti odgovor budućnosti na to pitanje. Posle kraćeg ćutanja, rekao mi je mirno, ne toliko da poduči koliko da odgovori čoveku rođenom u vremenu kad je on napisao svoju autobiografsku priču, da su Maks Le-

5 Ne možemo se oteti dojmu da ovim odgovorom Andrić zapravo samo varira onu svoju poznatu misao iz *Noćnih razgovora 1941*, objavljenih u "Napretku", Hrvatski narodni kalendar 1946, Sarajevo, 1946, str. 120, koja glasi: "Jer služimo i zlo, tuđinu i svojim ranjenim zlim nagonima i zabludama, i svemu i svakome, samo ne načelima Slobode, Bratstva i Jedinstva", za koje se on nada da će se možda u nekoj sretnijoj budućnosti i ostvariti! Stoga pomalo i rezignirano zaključuje da Balkanci ipak nisu bez sudbine! Naravno, kategorije Slobode, Bratstva i Jedinstva, kao i činjenicu da je Andrić u tom momentu bila bliska teorija progresije u razvoju Povijesti, novija srpska književna kritika ne želi ni čuti ni vidjeti! Ona uglavnom inzistira na njegovom odnosu prema Vuku Karadžiću, Petru Petroviću-Njegošu..., jer ga, prema tom mišljenju, upravo taj odnos (radi se o odnosu iz kojeg su, u jednom vremenu, bili derivirani svi ključni elementi Andrićeve poetike, i kosovski mit, i hajdučka epika, i /veliko/srpsko poimanje jugoslaštenstva, koje smatra da su i Crna Gora, i Bosna, i Dubrovačka Republika, i Makedonija/Južna Srbija srpske zemlje, i iracionalna mržnja prema islamu/Otomanskoj imperiji, i Austriji, i nekritička sklonost prema svim oblicima totalitarnih vlasti, ali i patološki naponi da se svjesno suspendira i vlastiti nacionalni identitet...) čini *par excellence* srpskim piscem! Ovu tezu, kao i njenu (ne) utemeljenost, komentirat ćemo u nastavku našega rada. Ovdje, isto tako, treba reći da M. Martens u svojoj knjizi *Vatra u vatri* vrlo pozorno bilježi (i diskretno komentira) sve promjene, sve oscilacije Andrićevih razmišljanja, raspoloženja, duševnih stanja..., kroz koje je u životu ovaj pisac prolazio.

venfeld (i on s njim) živali u Bosni i govorili o Bosni: autor koji će govoriti o uzajamnoj mržnji naroda koji ne poznaje, njegov je podsvesni sudija i može postati, i ne hoteći, pripadnik sopstvene mržnje. Rekao sam mu da smo mi Balkanci, ljudi izdelfeni granicama i opet slični u mnogo čemu – u iskušenjima, iščekivanju, strahu, folkloru, slobodarstvu. U istorijskim isprepletenostima i beskrajnim nesporazumima".⁶

Ovaj podatak da se u vlastitom tekstu pisac poziva na tekst jednoga drugoga pisca uvjerila nas je da bi bilo korisno kada bismo iznova pročitali novelu "Pismo iz 1920. godine", jer očito da njena važnost nadilazi onu našu površnu studentsku impresiju o još jednoj u nizu "mračnih" Andrićevih priča o Bosni, njenim ljudima, krajevima, običajima...Njeno "uvlačenje" u novelu "Ni Balkanci nisu bez sudbine" nije nimalo slučajno. Očito da je taj postupak "uvlačenja" drugog teksta u vlastiti učinjen iz određenih namjera, literarnih, političkih, etičkih...Možemo samo pretpostaviti da je upravo ta novela, njena završna poruka, kao i sam razgovor s Andrićem, Slavku Janevskom predstavljala onu konačnu potvrdu nekih njegovih razmišljanja o "balkanskim temama". Da je tome doista tako potvrđuje nam i sam naslov njegove novele, koji je, zapravo, u razgovoru sugerirao Andrić, a njegovim prihvaćanjem i preuzimanjem Janevski je prihvatio i njegov (umjereni) optimizam koji se temelji na mišljenju da bez obzira na sve nepovoljne povijesne okolnosti koje uporno prate Balkance, oni usprkos tome ipak imaju neku budućnost!⁷

To je ujedno bila i polazna premisa naše komparativne analize novele "Ni Balkanci nisu bez sudbine" i "novele "Pismo iz 1920. godine". Naime, već do tada smo bili svjesni da u analizi književnih tekstova nije dopušteno stavljati znak jednakosti između stavova autora i stavova književnog lika, i da, prema

6 S. Janevski, *Omorine i druge pripovetke*, Narodna knjiga, Beograd, 1973. Treba reći da ovdje Janevski griješi kada misli da je ova novela nastala 1920. godine, godine kada je on rođen. Samo se početak priče odnosi na tu 1920. godinu kada su se na željezničkom kolodvoru u Slavonskom Brodu, nakratko, susreli Maks Levenfeld i pisac, koji više ne živi u Zagrebu, jer se početkom te godine preselio u Beograd i Maksu na rastanku daje svoju beogradsku adresu. Ovu novelu. Andrić je objelodanio 1946. godine u sarajevskim *Pogledima*.

7 Doduše, to još uvijek ne znači da Janevskom nije strana uporaba fatalističkog diskursa. Tako ćemo u njegovim literarnim tekstovima često naći pasuse u kojima ovaj autor o historiji govori u kategorijama sudbine, a ne u kategorijama "odgovornosti". Nadalje, u njegovim literarnim tekstovima postoji čitav niz narativnih paragrafa u kojima se tematizira makedonska tradicija i korijeni. U intervjuima u kojima interpretira svoju poetiku ovaj pisac tu svoju opsesivnost uopće ne skriva: "Nemam poštovanja prema onima koji odbijaju tradiciju!"

tome, nije korektno stav o Bosni kao zemlji mržnje pripisati piscu Andriću, već je tu oporu misao izrekao Maks Levenfeld, lik u toj noveli. Konačno, to nije nikakva velika mudrost, već se tu radi o elementarnim postavkama svake ozbiljnije književne teorije u kojima odavno stoji da se u interpretacijama književnih tekstova ne smije poistovjetiti fikciju i stvarnost, odnosno da bi bilo uputno razlikovati književni lik od stvarne osobe. A kada pisac u svom tekstu precizno datira neki događaj, susret, kao što je to slučaj u noveli "Pismo iz 1920.", onda on to čini s jasnom svrhom, fikciji želi osigurati privid autentičnog događaja. Težište je na 'prividu', a ne 'autentičnosti'!⁸

I kada se pisac X u svome tekstu eksplicite referira na neki drugi tekst, nekog drugog pisca Y, kao što je to slučaj u noveli "Ni Balkanci nisu bez sudbine", onda to pisac X vjerojatno čini iz sljedećih razloga: a) piscu X tekst pisca Y iznimno je važan i zato ga i "uvlači" u svoj tekst u kojem taj "uvučeni" tekst, između ostalih funkcija, ima i funkciju citata; b) eksplicite ga spominje zbog toga što taj tekst/citat sudjeluje u rješavanju nekih od njegovih (opsesivnih) dilema, koje su stvarne i koje se događaju "ovdje i sada",⁹ u Makedoniji krajem

-
- 8 Ovo su stvari koje su jasne studentima prvih godina književnosti, ali očito da mnogi akademici, profesori s ovim banalnostima imaju velikih problema, jer im se ne uklapa u neke od njihovih političkih projekcija. Tako će Ivo Banac, hrvatski povjesničar, u tekstu u kojem se bavio političkim aspektima Andrićeve proze ustvrditi da nema nikakve razlike između stavova Maks Levenfelda, književnog lika, s jedne strane, i Ive Androića, pisca, s druge strane! Naravno da ova Bančeva konstatacija nije točna!
- 9 Andrić novelu "Pismo iz 1920. godine" napisao je poslije završetka Drugog svjetskog rata, 1946. godine. Janevski novelu "Ni Balkanci nisu bez sudbine" napisao je dvadesetak godina poslije, krajem 60-ih godina, u trenutku kada veliki broj Makedonaca, iz ekonomskih razloga, napušta zemlju i odlaze u Ameriku, Australiju, zemlje zapadne Europe... "gusto odlaze preko okeana, izlivaju se u reku bez povratka... Neka naša sela godinama ne slave rođenja, nema svadbi... Ostalo je tiho umiranje iseljeničkih roditelja... Ovaj fenomen opseda čitave krajeve republike..." I pisac se, za razliku od tadašnjih političkih elita, nikako ne može pomiriti s činjenicom da mladi Makedonci masovno napuštaju svoju zemlju. Od tih elita on u očaju traži, gotovo da ih preklinje kako bi se adekvatno odredili spram ove i više nego uznemirujuće društvene pojave, egzodusa ljudi u vremenima mira. Naime, prema njegovom mišljenju, nitko nema pravo da se indiferentno odnosi spram masovnog iseljavanja najpotetnijeg dijela stanovništva Makedonije. Tim više, što je riječ o procesima koji su se događali i u prošlosti i koji ne prestaju samom činjenicom da se, u međuvremenu, nekoliko puta promijenila vlast, društveni odnosi, načini proizvodnje... Do odlazaka najčešće dolazi poslije sukoba, poslije ratova, balkanskih vojni, prirodnih nepogoda, potresa (veliki potres pogodio je Skoplje 1963. godine i bitno je utjecao na demografska kretanja u Makedoniji, Skoplje je postalo veliko gradilište, kronicžno je nedostajalo radne snage, što je dovelo do toga da su preko noći makedonska sela opustjela, seosko stanovništvo masovno je dolazilo u Skoplje, ali i ostale makedonske gradove, a koji u to vrijeme nisu imali potrebnu infrastrukturu za njihov prihvata, za njihov pristojan smještaj...), poplava, suša... Novela "Ni Balkanci nisu...", uostalom, kao i cijeli ciklus priča u knjizi

60-ih godina prošloga stoljeća. Štoviše, to "drugo" čitanje dodatno nas je motiviralo, pa smo napisali i jedan tekst u kojem smo analizirali ove dvije novele. Taj smo naš rad izložili na jednom znanstvenom simpoziju.¹⁰ Sjećamo se da

Omorine predstavlja jednu od najžešćih kritika političko-ekonomskog stanja u tadašnjoj socijalističkoj Makedoniji.

I novela "Ni Balkanci nisu bez sudbine" jedna je takva nesretna i tužna priča o sudbini dvojice (ne)prijatelja poslije završetka Balkanskih vojni, od kojih je jedan u ratu oslijepio, a drugi ostao bez nogu. Nesreća ih je natjerala na zajedništvo, na suradnju... Ali, poslije tih vojni neki su ipak morali napustiti Makedoniju, iako su u njoj bili rođeni, iako su u njoj živjeli generacijama. Jednostavno, u novoj državi iz vjerskih i etničkih razloga više nisu bili poželjni; jer su bili Turci, jer su bili muslimani, jer su bili Albanci... Maks Levenfeld, "junak" Andrcéve novele, Bosnu je napustio u ožujku 1920. godine. Mržnja je bila temeljni razlog zbog čega je on odlučio napustiti Bosnu. Teško je povjerovati da je mržnja razlogom iseljavanja mladih Makedonaca?! Ili je, u međuvremenu, možda, došlo do transformacije klasične mržnje? Možda je u Makedoniji na djelu neki mutirani, novoprodučeni oblik mržnje, koji predstavlja samo logičnu reakciju građana na pretjeranu birokratizaciju makedonskog društva, ili je, možda, ipak u pitanju reakcija na sveopće osiromašenje makedonskog sela, ili građani jednostavno ne mogu samo tako prihvatiti ideologizaciju svih odnosa u makedonskom društvu, kako onih privatnih, tako i onih javnih, gdje se onda ta nepotrebna ideologizacija društva može interpretirati kao konfliktan odnos između dijelova partijskih elita i građana, gdje je elitama omogućeno da iz pozicije moći demonstriraju neshvatljivu mržnju, prezir prema vlastitim građanima? Stoga odluka da se emigrira može se shvatiti i kao logičan i opravdan bunt građana protiv otuđenih struktura moći. No, bilo kako bilo, nedvojbeno je da svaki "odlazak", promjena mjesta prebivališta, iz bilo kojih razloga, predstavlja svojevrstni događaj, koji trajno proizvodi određene učinke, i to "sada i ovdje"! Doduše, nismo sigurni da je baš svaki događaj, svaka zgoda površinske razine povijesno relevantna, ali se možemo složiti s mišljenjem N. Mišševića da "nijedno (...) 'sada' nema svoju istinu u samome sebi. Ono upućuje uvijek na neko drugo 'sada', ne nužno na neposredno prethodno niti na slijedeće. (...) 'sada' nije jedinstvena forma vremenskog slijeda, već nehomogena materija povijesne konstrukcije", *Bijeli šum (studije iz filozofije jezika)*, Dometi, Rijeka, 1978., str.74-75.

- 10 "Balkan-Povijest-Trauma (na primjerima iz novela Ive Andrića i Slavka Janevskog)", u: Z. Kramarić, *Identitet, Tekst, Nacija. Interpretacije crnila makedonske povijesti*, Ljevak, Zagreb, 2009., str.85-111. Radna verzija toga teksta pročitana je na znanstvenom simpoziju o jugoslavenskoj komparatistici, koji je 1985. godine u Samoboru organizirao profesor F. Grčević. No, u nekim drugim našim tekstovima o proznom opusu S. Janevskog, prisutna su i neka druga čitanja te proze. Naime, shvatili smo da nećemo uspjeti shvatiti važnost te proze u razvoju makedonske književnosti ako je ne pročitatamo iz jedne političko-etičke perspektive. Rezultati tih čitanja bili su slijedeći: Janevski je, između ostaloga, pisac kojem su politički momenti u makedonskoj povijesti itekako bitni. Bez obzira što je vrijeme poslije završetka Drugog svjetskog rata najmirnije vrijeme u povijesti makedonske nacije ovom piscu je jasno da, zapravo, niti jedan element makedonskog nacionalnog identiteta (jezik, povijest, vjera/Crkva, kultura...) u socijalističkoj Makedoniji nije u potpunosti riješen. I ovaj je pisac itekako svjestan da to rješavanje neće biti nimalo jednostavno, odnosno da se unutar socijalističke Jugoslavije ta "teška" pitanja neće otvarati, jer "viši državni interesi", prije svih, odnosi sa susjedima, kao i stavovi "velikih sila", tako što jednostavno ne dopuštaju! A, s druge, pak, strane, svako napuštanje jugoslavenskog okvira/koncepta Makedoniju uvodi u jednu nemoguću situaciju. Ili, kao što to u svojoj knjizi razgovora *Makedonski volneni vreminja*, (2017.), Katica Kulavkova točno definira: otvaranje tih "bolnih makedonskih tema" zapravo znači povratak u daleku prošlost, u drugu polovicu XIX. stoljeća, u period prije Berlinskog kongresa, kada su sve opcije opet na stolu,

je u diskusiji Ivan Lovrenović iznio neke objekcije na našu interpretaciju ovih novela. Budući da je u pitanju iznimno pristojna i smirena osoba i njegove su primjedbe bile takve, blage, upozoravajuće, s puno mjere, poučne, gotovo andrićevske... Upravo zbog te iznimne kritičarske nježnosti mi smo većinu tih objekcija, na našu žalost, vrlo brzo zaboravili. Naime, i tada smo smatrali da nismo "pogrešno" (pro)čitali ove novele, da novelu "Pismo iz 1920. godine" nismo uvukli ni u kakvo sumnjivo ideološko, etničko polje. Naime, upravo će taj Andrićev tekst samo nekoliko godina kasnije postati njegov vjerojatno najcitiraniji tekst, predmetom mnogobrojnih političkih i teorijskih nespozazuma, nepotrebnih ideološko-političkih mistifikacija..., koji s temeljnom idejom literature nemaju nikakve veze. Sve su se te mistifikatorske aktivnosti, u pravilu, referirale na jugoslavensku/bosansku ratnu stvarnost u 90-ih godina prošloga stoljeća. Stoga je posvema u pravu Enver Kazaz kada tvrdi da nije opravdano Andrićevu narativnu figuru o mržnji reducirati na referenti okvir rata u bivšoj državi, na onu njegovu tragičnu bosansku epizodu. Jer, Ivo je Andrić u toj noveli pisao o mržnji, a ne o ratovima!

Isto tako, možemo samo pretpostaviti da Lovrenoviću vjerojatno nije bilo dokraja razumljivo što je u našem čitanju te Andrićeve novele značilo pozivanje na stavove češkog filozofa K. Kosika, koje je ovaj filozof elaborirao u *Dijalektici konkretnog*.¹¹ Naime, mi smo u tom našem radu pošli od teze da bi bilo pogrešno tvrditi da je novela "Pismo iz 1820." samo ili jedino svjedočanstvo vremena već da upravo ona, neovisno od vremena i okolnosti svojega postanka, o kojima, također, svjedoči, jest ili postaje konstitutivni element egzistencije čovječanstva, klase, naroda. To će reći da temeljna osobina ove novele nije njen 'historicitet' nego njena 'historičnost'/bezvremenost, što će reći sposobnost konkretizacije i nadživljavanja. Riječ je o takvoj vrsti sposobnosti koja ovoj noveli, priči o mržnji, omogućava da se transformira i utemeljuje i u izmijenjenim historijskim odnosima.¹² (Mnogo godina poslije nas i

kada je Balkan opet "bure baruta", a Makedonija "jabuka razdora", kada oni koji su politički, vojno, diplomatski "jači" određuju makedonsku budućnost, ime, jezik, identitet...

- 11 K. Kosik, *Dijalektika konkretnog*, Prosveta, Beograd, 1967. Isto tako, u tom smo tekstu, pored preuzimanja stavova ovog filozofa, uvelike uvažavali i stavove Agnes Heller, poznate mađarske filozofkinje, pripadnice tzv. Škole Budimpešta, koja je zbog svojih političko-teorijskih stavova morala napustiti Mađarsku!
- 12 I upravo je I. Lovrenović u tekstu "Glasovi sarajevske noći" najbolje opisao granice te "historičnosti" kada su iz vojno-političke okolice R. Karadžića na stolove europskih i američkih pregovarača o rješenju bosanske krize dolazio engleski prijevod Andrićeve pripovijetke "Pismo iz 1920. godine",

Enver Kazaz, neovisno od našega teksta, došao je do sličnih spoznaja, pa tako i on tvrdi da mržnja nikada ne postoji sama po sebi, već da se ona proizvodi/konstruira; Maks Levenfeld mržnju je vezao uz religijske institucije u Bosni, ona nije neki nadvremeni, esencijalni fenomen, već je ona rad historije, njen logos utemeljen na mržnji, a ako se već u povodu Andrićeve literature, uključuje i ratna stvarnost nekih vremena, onda je jedino logično pitanje: koje sve to ideologije marljivo sudjeluju u proizvodnji te endemske mržnje, odnosno koje su to institucije, državni ideološki aparati, koji sve vrijeme marno rade na njenoj povremenoj operacionalizaciji na terenu).¹³

Ne krijemo zadovoljstvo što je vrijeme pokazalo svu utemeljenost naše konstatacije o mržnji kao društveno-povijesnom konstrukt, i što smo već tada uspjeli izbjeći svim onim zavodljivim ideološko-političkim čitanjima literature, koja nekim drugim književnim teoretičarima, prije svih, ovdje mislimo na P. Palavestru,¹⁴ uopće nisu bila mrska. Esencijalistički pristup litera-

sa sugestijom da je to relevantna povijesno-politička elaboracija "urođene međuetničke mržnje", kao argument da je etničko-teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine najbolji način rješenja krize. (To i dan-danas misle i govore mnogi hrvatski, srpski političari, diplomati, politički analitičari, novinari...). A uopće nije nevažno da je u to vrijeme iza Karadžićeva štaba kao intelektualna pozadina i "logistika" stoji praktično cijeli mainstream srpske nacionalne kulture zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Karadžić je engleski prijevod tog teksta dijelio svim stranim političarima, diplomatima, novinarima... kao što se u supermarketima dijele obavijesti o sniženjima i totalnim rasprodajama. I ovim je postupkom, uvlačenjem literature u ratnu stvarnost, kulturalizacijom određenih ideologija, trebalo dodatno legitimirati politiku ratnih zločina, počinjeni genocid, etnička čišćenja, kulturocid, urbicid, opravdati one "ubilačke naracije" – kao čvrste, pravovjerne i esencijalistički shvaćene kolektivne identitete, kako ih je već u svojoj knjizi *U ime identiteta* opisao Amin Maallouf.

13 E. Kazaz, *Subverzivne poetike: (tranzicija, književnost, kultura, ideologija)*, Synopsis, Sarajevo, 2012.,

14 Još uvijek su mi u sjećanju šarmantne objekcije Svetlane Slapšak o skromnim dometima teorijsko-političke misli P. Palavestre (ništa bolje mišljenje nije imala ni o književnom talentu M. Pavića, književno-političkim konceptima D. Čosića, a i o pravno-političkim tezama K. Čavoškog nije mislila ništa dobro), a te svoje kritičke objekcije o posvemašnjoj teorijsko-političkoj insuficijentnosti srpske intelektualne elite, o sklonosti te elite da misli isključivo unutar nacionalističkih stereotipova, da svijet sagledava isključivo iz srpske perspektive, da se ta elita lažno predstavlja, potkrijepila je tako što je korektno citirale njihove tekstove. Poslije te evidentnosti o posvemašnjem siromaštvu ideja, vizija, političkih i inih koncepcija, njeni oponenti u pravilu su odustajali od javnih polemika, osim Čavoškog, već su koristili druge, puno suptilnije metode, izmislili su neku aferu s putnim nalozima i S. Slapšak morala je napustiti Institut za književnost i umjetnost. Ne treba biti previše maštovit pa zaključiti da je upravo akademik P. Palavestra bio predstojnik tog Instituta. Nešto kasnije, zbog kritičkih objekcija na književno djelo D. Čosića bit će izbačena i iz Udruženja književnika Srbije. Zbog tih "dobrih vibracija" morala je, baš kao i Maks Levenfeld, napustiti Beograd i preseliti se u Ljubljano. I dalje objavljuje sjajne knjige, a većina od njih se objavljuje i u Beogradu,

turi uvijek nam je bio stran, jer takvi pristupi nepogrešivo vode legitimiranju najgorih derivata nacionalizma.¹⁵ Za razliku od takvih književnih kritičara/teoretičara mi smo se ponašali poput Odiseja, napunili smo uši voskom, i nismo željeli slušati zov nacionalističkih sirena. Nažalost, mnogi se tom zavodljivom zovu, koji je upravo tih godina, u potpunosti, ovladao ondašnjim javnim prostorom, nisu uspjeli othrvati, pa su se upustili u opasnu avanturu esencijalizacije bosanske, ali i drugih balkanskih mržnji.¹⁶ Rezultati su bili i

posebice u Biblioteci XX vek, koji uređuje I. Čolović. I u Srbiji, uostalom, kao i drugdje, živi i onaj normalan svijet. O svemu tome više, u: *Ogledi o bezbrižnosti*, o Palavestri u tekstu, "Kritika i moć: Kritika Predraga Palavestre", str.121-127., Apatridi Radio B92, 1994., i *Ratni Kandid*, Samiizdat B92, Beograd, 1997. No, tu njihov "ljubavni" odnos ne prestaje, pa će tako za njegovu knjigu *Orali smo more: književnost i javna reč (2001)*, S. Slapšak reći da je retorika njenog autora "jedinstvena u diskursu srpskog nacionalizma", s obzirom na mimikrijski karakter tog diskursa, jer Palavestra nema nikakvih problema kada kaže "oštro i odlučno smatra da ga niko nikad neće uveriti da je bilo 'dobro, mudro i korisno' (str. 78) ubijati i rušiti, ali ni u jednom trenutku ne rizikuje da kaže kako je možda ipak bilo zlo, nerazumno, i štetno činiti to." S. Slapšak, *Beton*, 18, 2007. Pored P. Palavestre, ovdje bi svakako trebalo spomenuti i neke druge autore, prije svega, D. Glišovića, i D. Čosića, i A. Đilasa (koji je svoje viđenje rješenja jugoslavenske/bosanske krize objavio 1993. godine u prestižnom i utjecajnom *New York Timesu*)..., koji na isti, esencijalistički način, kao i Palavestra, čitaju literaturu, pa se i njima učinilo da je moguće literaturom objašnjavati stvarnost ili kao što to D. Čosić u 90-im godinama primijećuje: "Bosna je opet zemlja mržnje". A upravo će novelu "Pismo iz1920." uzeti kao jedinstveni dokaz ove svoje "nevine" tvrdnje. Šteta što se nije potrudio objasniti i svoju ulogu, i kao književnika, ali i kao aktivnog političara, početkom 90-ih obnašao je funkciju predsjednika SR Jugoslavije, u pretvaranju Bosne (i ne samo Bosne) u zemlju mržnje! Moramo priznati da su nas uvijek oduševljavali ovakvi pristupi: prvo se aktivno sudjeluje u stvaranju problema, a onda se "von oben", "autsajderski" sve to loše što se dogodilo komentira "kao da" se u svemu tome nismo i sami zdušno sudjelovali!

- 15 Ne krijemo da je naš odnos prema fenomenu nacionalizma ambivalentan. Konačno, jedan takav odnos posljedica je i čitanja određenih teorijskih tekstova (Fanon, Said, Spivak, Hararija, kao i ostalih teoretičara postkolonijalne provenijencije, odlučnih zagovornika da se u javnosti čuje i "govor potlačenih"...). Isto tako, još uvijek nas nitko nije uspio uvjeriti da je prakticiranje "jugoslovenstva" naprednije od benignog prakticiranja nekog partikularnog nacionalnog osjećaja. Naravno, svi oni oblici rigidnog nacionalizma, šovinizma su nam strani. O tome više u našim knjigama, *Jugoslovenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014., *Nostalgija – kratka povijest zaborava*, Meandar, Zagreb, 2016., *Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju*, Meandar, Zagreb, 2020.
- 16 Ova esencijalizacija mržnje prisutna je i u filmu M. Mančevskog "Prije kiše" (1994). No, kako su autoru itekako poznati mehanizmi funkcioniranja američke/zapadnoeuropske politike: na Balkanu su svi krivi, tu ne vrijedi podjela na "dobre" i "loše" momke, onda im je autor u ovome filmu baš to i ponudio – mržnja je prisutna u svim etničkim zajednicama, i albanskoj, i makedonskoj... Sime-trijom, podjeljenjom krivnjom, rješavaju se svi balkanski problemi! Stoga uopće nije čudno što su strani kritičari (neumjereno) hvalili ovaj film. Budući da takav "simetričan pristup" daje rezultate i neki drugi redatelji, npr. D. Mustafić u filmu *Remake*, ponovit će istu matricu. Svi oni koji pokušavaju krivnju vidjeti samo na jednoj strani, kao što to čine srpski redatelj P. Antonijević i scenaristica N. Drakulić u filmu *Dara iz Jasenovca* (2020.) unaprijed su osuđeni na neuspjeh, kako onaj umjet-

više nego poražavajući, umjesto ozbiljnih politoloških, socioloških analiza, javnost je tih godina bila preplavljena mnoštvom petparačkih tekstova u kojima se lamentira o nekoj "mističnoj nužnosti", o narodima koji su opsjednuti međuvjerskom mržnjom, o iracionalnosti ljudske psihe, gdje su onda ratna klanja "normalna pojava"!

Ali, u takvim "analizama" nije bilo moguće pročitati niti jednu rečenicu o tome tko su, zapravo, stvarni krivci toga stanja, koji su sustavno godinama stvarali takav politički ambijent u kojima su se onda ratne opcije nametnule kao jedini logični izlaz iz jugoslavenskih nesporazuma. U tim "analizama" ništa se nije moglo pročitati o eventualnoj odgovornosti elita, kako onih političkih, tako i onih akademskih, koje su aktivno sudjelovale u stvaranju jednog takvog shizoidnog ambijenta.¹⁷

I tu bi vjerojatno i trebalo tražiti razloge zašto u Srbiji većina recenzenata knjige *Vatre u vatri. Ivo Andrić – jedan europski život* ovu Andrićevu novelu uopće ne spominju u svojim osvrtima, a M. Martens je na nekoliko mjesta izrijekom spominje. Tim više, što su, sve vrijeme, upravo ovu novelu uzimali kao "krunski dokaz" Andrićevih proročkih sposobnosti: "Navođenjem ovih tragičnih činjenica (opis ratne stvarnosti u Bosni, nestanak Srba iz Mostara, gdje su, između inih, i svi Palavestre morali napustiti Mostar na početku posljednjeg rata —op. Z.K.),¹⁸ ne mogu se opravdati tumačenja Andrićevih

nički, tako i onaj politički! Zapad jednostavno inzistira na poštivanju "političke korektnosti" i to u svim njenim detaljima!

17 Z. Milutinović ima čudnu potrebu braniti Palavestru, Ćosića..., i u onim neobranjivim situacijama. Želimo vjerovati da u toj "obrani" presudan motiv nije bila činjenica što su obojica bili članovi SANU-a i kao takvi kreatori svih onih loših politika u 80-im i 90-im godinama prošloga stoljeća. Iz njihovih kasnijih knjiga vidljivo je da oni ni za milimetar nisu odstupili od svojih stavova koje su zagovarali u onim "olovnim vremenima". Nema nikakve dvojbe da oni nisu bili samo bliski, već i da su kontrolirali određena središta moći. I, umjesto da svu svoju znanstvenu pozornost posveti analizi/dekonstrukciji vladajućeg diskursa, vladajuće diskurzive prakse, Z. Milutinović se (o)lako prepustio zovu nacionalističkih truba: "Truba trubi, svi smo rodoljubi!" To nikako nije poželjna etička pozicija. Umjesto da je ovaj vrsni teoretičar dekonstruirao on (o)lako pristaje sudjelovati u njenoj daljnjoj proizvodnji.

18 Z. Milutinović ne zaboravlja spomenuti da je "taj grad (Mostar – op.Z. K) (...) danas, skoro četvrt veka nakon rata, i fizički podeljen između Bošnjaka i Hrvata, a da je nekad u njemu živela i brojna srpska zajednica ostaje samo podatak za istoriju. (...)", *Bitka za prošlost*, Geopoetika, Beograd, 2018., str. 345., ali onda elementarna politička korektnost nalaže da se učini još jedan korak i kaže da ništa bolja situacija glede etničkih neravnomyjernosti nije ni u Banja Luci (i tamo je broj Hrvata i Bošnjaka sveden na statističku grešku, a nije da ih u nekim drugim vremenima tamo nije bilo), ni u Sarajevu... Što tek reći o situaciji u Republici Srpskoj?! Ovi (kontra)argumenti, koji svjedoče o

tekstova kao proročanskih spisa. Ne mogu, jer lična tragedija – barem ne u akademskom kontekstu – nije opravdanje za pogrešno čitanje. Štiteći Palavestru od implicitne optužbe da je sam dopisivao naslove na poleđini posljednje stranice Andrićeve pripovijetke "Pismo iz 1920.", Milutinović daje moguće objašnjenje otkud su se tamo našli naslovi "Mržnja" i "Pismo iz 1992.". (isto, str. 347) i potom zaključuje: "Palavestra nije ništa dopisivao na poleđini Andrićevog rukopisa. Možda je video naslov 'Pismo iz 1992. g.', i pod utiskom svega što se dogodilo u ratu 1992–1995. možda je te 1997. godine pomislio da je to Andrić vizionarski predvideo i precizno datirao novu provalu mržnje u Bosni i Hercegovini, i pri tome potpuno smetnuo s uma da sadržaj priče i druge godine koje se u njoj nalaze ne podržavaju takvu interpretaciju. To nije nikakva velikosrpska manipulacija Andrićevim naslovima. To je brzopletost." (isto, str. 347 i 348)

Ako se i ne radi o *velikosrpskoj manipulaciji naslovima*, to ne amnestira Palavestru od jasne namjere da manipulira Andrićevim tekstovima. A to što je Palavestra "možda video" i šta mu se pričinilo, to što, citirajući Andrića, kida rečenicu prije nego što ona postane neupotrebljiva za kontekst u kojem je citira, što izostavlja polovinu Andrićevog zapisa jer diskredituje sve što je dotad i poslije toga rekao u tekstu o piščevim *predskazanjima*, to što zanemaruje vremenski okvir u kojem govore "Pismo iz 1920.", "Tri dječaka" i zapis "Noćni razgovor 1941." da bi Andrića predstavio kao vidovnjaka koji proriče sve sama crnila, mržnju, zastrašujuću i zlokobnu budućnost, nezdravi mir, mračna razrješenja, nije tek puka brzopletost, kako je vidi Milutinović, već još jedno resantimansko i nacionalistički zasnovano čitanje Andrića.¹⁹

A, sada nešto malo i o knjizi M. Martensa *Vatra u vatri. Ivo Andrić - jedan europski život* ili *U grčevitoj potrazi za izgubljenim (neo)jugoslavenstvom*.

simetričnom ponašanju etničkih elita u Bosni, nisu ni u kakvoj funkciji (samo)opravdavanja. Dapače! Ovi argumenti samo dodatno pokazuju našu nemoć, nemogućnost djelovanja koje bi dovelo u pitanje one elite, one politike, one ideologije, koje su do ovoga užasa dovele! Ovo podsjećanje i na tragediju "drugih" trebalo bi biti prvi korak u dekonstrukciji balkanskih "etnonacionalističkih politika", odnosno stvaranje pretpostavke da se u sve naše "kulture pamćenja/sjećanja" obvezno uvede načelo solidarnosti. Naime, tek kada se bude prakticiralo jedno takvo načelo, onda će se ostvariti pretpostavke da se u našim "kulturama pamćenja/sjećanja" više ne slave "naši" zločinci, a da se žrtve "drugih" ignoriraju!

19 D. Šabotić, "Bitka za Andrića", Peščanik. net 16. 05. 2019. "I kao iz suve drenovine", Peščanik. net, 25. 12. 2019.

Kao što je Davor Beganović u svojoj recenziji knjige Z. Milutinovića *Bitka za prošlost – Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam* ukazao na neke pukotine²⁰ u inače korektnoj autorovoj interpretaciji bošnjačkog nacionalističkog diskursa (iako ne postoji jedan jedinstveni "bošnjački diskurs", pa bi puno opravdanije i korektnije bilo o tom diskursu govoriti u množini, a ne jednini) o ovom piscu u bošnjačkoj književnoj kritici, tako je i Z. Milutinović pokušao ukazati na neke slabosti u knjizi *Vatra u vatri*, Ivo Andrić – *jedan europski život*, njemačkog novinara M. Martensa, dugogodišnjeg dopisnika FAZ iz Beograda.²¹ Nažalost, i u tom svom kritičkom prikazu ove provokativne knjige, i to još na engleskom jeziku,²² Milutinović pokazuje da niti on nije u stanju prevladati/ignorirati onu službenu srpsku recepciju Andrića. (Sada i mi ponavljamo istu pogrešku i govorimo o jedinstvenoj "srpskoj recepciji/kritici" iako smo svjesni da postoje mnogi meandri unutar te recepcije/kritike, koji uopće nisu u suglasju s "vladajućom recepcijom/kritikom"). Riječ je o onoj vrsti recepcije koja nekritički brani sve literarne i političke postupke Andrića, gdje je ta nekritičnost rezultat jednog (pre)komotnog, gotovo ležernog odnosa prema činjenicama i dokazima, koje preferira mišljenje koje je u suprotnosti s logikom i tumačenjem i koje, kao takvo, ne pomišlja da bi na bilo koji način trebalo respektirati ono što se tumači – bilo da je tu riječ o historiji ili o Andrićevim djelima. Pored ove "službene" postoji i ona druga, neslužbena, čaršijska recepcija koja je, budući da nema nikakvih obveza spram "središta moći", niti

20 "Pa ipak ovdje ćemo istaći ona mjesta koja znatno narušavaju taj dojam jer otkrivaju nedosljednosti u primjeni metode kritičke analize diskursa, naročito onda kada se autor dotakne i pojedinosti iz srpske recepcije Andrića. To se prije svega odnosi na analogije u dokaznom postupku koje nemaju snagu argumenta i pogotovo na prevlađanje vrlo važnih činjenica u vezi s Palavestrinim stavovima o Andrićevim pripovijetkama "Tri dječaka", "Pismo iz 1920." (...) Vehementnost i akribični trud koji je Zoran Milutinović uložio u svoju obradu toga, ni po čemu zamamnoga, kompleksa tekstova svjedoči i o nečem dubljem od znanstvenog interesa, zapravo o osobnoj pogodnosti takvom iskrivljenom apropriacijom Andrića. Ta činjenica implicirat će kako snagu tako i slabost njegova pothvata. Koncept na kojem je Milutinović zasnovao knjigu *Bitka za prošlost* značajno je uzdrman onog trenutka kada je previdio Palavestrine manipulativne propuste, uveo analogije kao dokazni postupak, prihvatio neproverjene historiografske izvore kao argumente i dao prednost jednoj internetskoj stranici nad međunarodnim arhivima. Više, D. Beganović, "Odgovor Zoranu Milutinoviću", ivanlovenovic.com 14. 08. 2018., D. Beganović, "Kako razmišljati o Andriću", ivanlovenovic.com

21 Treba primijetiti da razlike između srpskog i bosanskog prijevoda ove knjige, s jedne strane, i hrvatskog, s druge strane, razlikuju već u samome naslovu: u Sarajevu i Beogradu naslov su preveli: *U požaru sv(j)etova* (riječ je o citatu iz Andrićeve priče "Žena na kamenu", a sam M. Martnes smatra da taj citat prilično vjerno opisuje sav Andrićev život), a Zagrebu kao: *Vatra u vatri!*

22 Z. Milutinović profesor je južnoslavenskih književnosti na uglednom britanskom fakultetu.

ništa od njih i ne očekuje, znatno iskrenija od "akademske", koja se u svojim ne baš spretnim argumentacijama poziva i na klasike njemačke književnosti, pa tako, između ostaloga, primjećuje kako je: "Schiller (...) rekao – ako bogove slikate kao obične ljude, onda podilazite ukusu nižih bića" (ovo je reakcija na M. Martensovo trivijalno/retoričko pitanje je li dopušteno u Srbiji o Andriću govoriti kao o običnom čovjeku sa svim njegovim vrlinama i slabostima, ili se u Srbiji o Andriću mora govoriti isključivo kao spomeničkoj vrijednosti, muzejskom eksponatu koji se ne smije dirati – op. Z.K.). (...) "Kulture treba da podižu spomenike, ali ne da bi im se klanjali, nego da se orijentišu. Gledajte u Andrića, on je izvrsnost, a ta izvrsnost je izabrala da bude srpska i jugoslavenska i to nešto znači." (A. Jerkov).

Za razliku od dijela srpske elite čaršija se uopće ne stidi reći što ne samo obični Srbi, već i oni koji pripadaju elitama uistinu misle o ovome piscu.²³ "Akademska" recepcija je javna, ima potporu države, prenosi se knjigama, predavanjima, znanstvenim konferencijama, komemorativnim svečanostima..., dok čaršijska funkcionira na drugi način. Ali, taj neformalni, izvaninstitucionalni vid djelovanja, ne znači da u njoj ne sudjeluju i neki od pripadnika akademske i političke elite. Čaršija svoje "istine" promiče tako što svojim podzemnim kanalima, preko tabloida, medijskih kuća, širi svakojake tračeve,

23 Treba vidjeti samo kako Andrića čitaju jedan S. Basara *Andrićeva ljestvica užasa, gotski roman*, Laguna, Beograd, 2016., i *Kontraendorfin*, Laguna, Beograd, 2020, ili M. Bazdulj, koji se usudi u "Političari" javno reći da ova knjiga Martensa "potvrđuje tezu da autori van jugoslavenskog historijskog prostora mogu da napišu knjige koje našoj kulturi nedostaju", u odnosu na ona kanonska/ziheraška čitanja, koja su vlo osjetljiva na svako "iskakanje" i ne odobravaju ovaj Martensov pristup Andrićevom životu, koji je "prelomljen kroz specifičnu zapadnjačku perspektivu, obeležnu mnogim predrasudama" (Gorana Raičević). No, ni hrvatskoj čaršiji nisu strani tračevi vezani uz Andrića, a koji se uglavnom odnose na njegovo "mutno" podrijetlo, koje se razrješuje sintagmom "fratarsko kopile", neki su, pak, uvjereni da je ipak riječ o "begovskom kopilu", pa sve do toga da je na početku Drugog svjetskog rata svoje diplomatske veze nudio A. Paveliću, iako je, u međuvremenu, "zatajio" svoje hrvatstvo, prodao se Beogradu, Srbima... No, u hrvatskom javnom prostoru ipak nema negativnih tekstova o Andriću. Barem ne od relevantnih autora. Izuzetak predstavlja jedan tekst Ive Banca, hrvatskog povjesničara, koji zbog nekih svojih mutnih i privatnih veza s R. Mahmutćehajićem, autorom knjige *Andrićevstvo*, u kojem je Banac prihvatio, manje-više, sve teze ovog vodećeg ideologa bošnjačkog nacionalizma, a koje ne samo što se temelje na mitu o "dobraim Bošnjanima", već on taj mit svojim tekstovima dodatno revitalizira, pa tako i ovu tezu o Andriću kao islamofobu. Doduše, treba biti iskren i reći da postoje i oni periodi u njegovom književno-publicističkom djelovanju u kojem nekritički preuzima određene negativne stereotipe o islamu, njegovoj kulturi ... Stoga upućujemo na tekst Riccardo Nicolosi, "Dijaloška tolerancija", u kojem je ovaj autor precizno dekonstruirao taj mit. Isto tako, treba reći da je i I. Lovrenović, jedan od najboljih poznavatelja književnog opusa Andrića, promptno reagirao i argumentirano osporio navode I. Banca.

najčešće o čudnim ljubavnim sklonostima pisca, naslađuje se njegovim afera-
rama sa ženama svojih prijatelja, književnika, iz kojih se ovaj izvačio elegan-
tnim izjavama: "Rominjala je kišica i dogodilo se...", što bezočno krivotvori
određene epizode iz piščeva života, objavljuje pismo pisca pukovniku/gene-
ralu Draži Mihailoviću, što je sklona svakojakim konfabulacijama, koja mu
se ruga tako što ga krišom zove drug fra Ivo...Kao što se dadne vidjeti čaršija
je iznimno darovita u svojim imaginativnim aktivnostima. Iako pripada tzv.
"oral history", odnosno "slaboj" povijesti, njena recepcija uopće nije bez utje-
caja u javnosti; kako u onoj "podzemnoj", tako i u onoj "pravoj"! Konačno, nije
ona od jučer, ima ona uporišta u dugim srpskim političkim i inim tradicijama.
Ovdje ćemo samo spomenuti onu čuvenu lamentaciju D. Ćosića o fenomenu
"laži" i važnosti tog fenomena u srpskoj kulturnoj povijesti. Iz svega rečenoga,
moguće je zaključiti da u srpskoj nacionalnoj kulturi odavno funkcionira ta-
kva "interpretativna zajednica", (*interpretive community*), unutar koje ne samo
što postoji neupitni konsenzus oko onih najvažnijih nacionalnih pitanja, već
se tu radi o respektabilnom i brojnom društvu koje se i sastaje kako bi slušali
upravo te lagane priče/tračeve,²⁴ koje se temelje na intrigama, mitovima...

24 "Tako Schiller u pismu Körneru iz 1789. godine piše o Goetheu da je ovaj "egjist neobičnog stupnja", koji se nikako ne da uhvatiti. Goethe, kako Schiller kaže, poseduje talent da planski angažira ljude za svoje interese, a da pri tome ne dà nijedan dio sebe i da ne prihvati ni najmanju obvezu. Ne znam da li je Andriću bio poznat ovaj Goetheov opis, ali to bi se isto moglo reći i o Andriću, i on je puštao druge da rade zarad njegovih ciljeva, a da ne pruži nijedan dijelac sebe"(M.Martens). Ništa bolje o Andriću nije mislila ni Isidora Sekulić. Nema nikakve sumnje da je Andrić išao na nerve "beograd-
skoj čaršiji", znao je biti vrlo ironičan spram pokušaja nekih ljudi da mu se približe. Tako D. Kiš u knjizi *Čas anatomije* prepričava onu zgodu kada je čuveni Dragan M. Jeremić jednom prilikom Andriću darovao svoju knjigu *Misli i maksime*, pa su se nakon izvjesnog vremena ponovo sreli i Jeremić je iskoristio priliku da upita Andrića što misli o njegovoj knjizi; Andrić mu je odgovorio da mu veličina sloga izvrsno odgovara, jer opće je poznato da on ima velikih problema s vidom, ali da je njegovu knjigu s lakoćom mogao pročitati! Pametnome dosta! Ono što je u ovoj priči/anegdoti najzanimljivije je činjenica da ju je ispričao sam Jeremić. On je u Andrićeviom odgovoru prepoznao veliku pohvalu svojoj knjizi. Očito da mu je ironijska intonacija u odgovoru Andrića promakala. Ali, ne treba biti naivan, jer ni čaršija nije ostala dužna Andriću. Tako 1954. godine tek ustanovlje-
nu NIN-ovu nagradu za književnost nije dobio Andrić, za svoje vjerojatno najbolje djelo, *Prokletu avliju*, već izvjesni Dobrica Ćosić. I ne samo što te godine Andrić nije dobio tu nagradu, već je ni poslije nije dobio. I nisu samo te "sitne" pakosti zadovoljile palanački duh beogradske čaršije. Njen je gnjev bio neizmjeran, pa ako je vjerovati "gotskom" pristupu S. Basare određenim epizodama Andrićeva života, onda nas uopće neće iznenaditi činjenice o tome da je čaršija i na smrtnoj postelji pokušala, a vjerojatno i uspjela, ne samo obmanuti staroga pisca, već joj je pošlo za rukom da ga i bezobzirno opljačka i krivotvori njegovu posljednju volju, najvjerovatnije uz pomoć nekih službi, te tako u potpunosti promijeni njegov testament! Na taj je način, između ostaloga, Andrić postao is-
ključivo "srpski pisac"! Srpska književnost jedina ima monopol nad njegovim tekstovima, njegovim mislima... Samo unutar te književnosti moguće ga je vrednovati, čitati, analizirati...

Nadalje, pripadnike te duhovne zajednice povezuje i iskrena zabrinutost za budućnost srpske nacije, kulture, tradicije, jezika..., i oni tu svoju zabrinutost rješavaju tako što, s vremena na vrijeme, pišu razne političke programe, najčešće nerealne, memorandume, deklaracije o položaju srpske nacije, apelima u kojima pozivaju na svesrpsko jedinstvo...²⁵

Tako Milutinović u svojem prikazu knjige ponavlja "opću mantru" da je Martens svjesno manipulirao s nekim (nevažnim) detaljima iz Andrićeve biografije, a jedan takav detalj je njegovo članstvo u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici/JRZ! Iako je u pitanju krajnje irelevantan detalj, Milutinović na njemu, iz nekih samo njemu razumljivih razloga (o kojima ćemo nešto više reći kasnije), ne samo što inzistira, već u spominjanju tih detalja u ovoj knjizi on vidi, prije svega, loše namjere autora, koje on određuje kao tendencioznu manipulaciju: "Podatak da je Andrić bio član Jugoslovenske radikalne zajednice, a to je politička partija koju je formirao Milan Stojadinović, to je novi podatak i najverovatnije nije tačan. Martens ne navodi za to izvore pa se ne može proveriti, ali je ta ideja neubedljiva iz više razloga."²⁶

No, najzanimljivije je da ovaj "krunski" prigovor uopće ne stoji, jer ni sam Andrić nije krio svoje članstvo u toj stranci, koje je, po svemu sudeći, bilo samo nominalno, mimikrijske prirode. Vjerojatno motive odluke da se pristupi toj političkoj stranci, koja je u svojem političkom djelovanju konzistent-

25 O kritici novih srpskih političko-kulturnih strategija više u našoj knjizi, *Kritika političkog uma*, Ljevak, Zagreb, 2021.

26 "Čak i kad bi se pokazalo da je Andrić bio član te stranke, za šta nemamo prave dokaze, kao što su knjižica ili partijski dokumenti, nego imamo indicije, pa obrni-okreni... Čak i da jeste, kad je postao član jedne druge stranke koja bi sad mogla više da nam smeta od Stojadinovićeve, mislim na Komunističku partiju Jugoslavije, a to kažem kao levičar, ali to je Andrićev gest koji je dubiozan u vremenu kad mu to nije trebalo, ali tog trenutka bi se ta činjenica ustanovila. Sve i da je bio – pa šta?! Pravo je pitanje – o čemu je ovde reč?" (A. Jerkov). Iako je u pogovoru priznao da je zbog nemačke publike namerno izostavio uticaj Njegoša i Vuka na Andrića, profesor Jerkov smatra da baš to izostavljanje govori o Martensovom nerazumevanju Andrića. Ako se tako stvari postavje, kako ih između ostalih postavlja i Jerkov, tako što će se Andrić svesti na Vuka i Njegoša, onda je E. Kazaz u pravu kada u tim stavovima prepoznaje refleks najgorih oblika srpskog resantimana, rigidnog nacionalizma., koji nije u stanju književni opus ovoga pisca promatrati u nekom širem kontekstu od samo srpskog. A da je tako što moguće pokazao je N. Lujanović u knjizi, *Prostor za otpadnike. Od ideologije i identiteta do književnog polja*, LEYKAM international, Zagreb, 2018. Na istovjetan način poput srpskih znanstvenika ponaša se i dio bugarskih, koji neke pisce (braću Miladinove, Vapcarova...), političare (G. Delčeva...), ratnike (J. Sandanskog...) vide isključivo unutar bugarskog političko-kulturnog konteksta.

no slijedila vladajući duh vremena u kojem je djelovala, sredina 30-ih godina, pa joj sukladno toj činjenici u svoj program uključila i sve bitne elemente fašističkog programa srodnih europskih stranaka, treba prije svega tražiti u Andrićevoj sklonosti oportunističkom ponašanju. Doduše, kod Andrića ako se nešto prakticira to još uvijek ne mora značiti da se u to i iskreno vjeruje! To nikako ne znači da nije bilo trenutaka u kojim I. Andrić nije demonstrirao izuzetnu hrabrost, umjesto života u Švicarskoj, on se na samome početku rata vraća u Beograd, tijekom okupacije nije objavio niti jedan svoj tekst, za razliku od mnogih srpskih intelektualaca odbijao je potpisati dokumente, apele..., te je na taj način odbijao okupacijskoj vlasti dati bilo kakav legitimitet. Šteta što S. Lasić nije napisao knjigu i o njemu u kojoj bi detaljnije pokazao kako modeli prilagodbe funkcioniraju kod ovoga pisca. Isprva smo bili skloni ovaj "brzopleti prigovor" ²⁷ Milutinovića interpretirati kao jednu od zanimljivijih konstanti u njegovom inače respektabilnom znanstvenom radu, jer je već i ranije u nekim svojim tekstovima demonstrirao tu svoju sklonost površnom čitanju i brzopletim zaključcima. I u ovoj recenziji ponovit će iste one pogreške koje su mu se potkrale u prethodnoj knjizi *Bitka za prošlost*. I u ovom osvrtu tekstove na koje se poziva čita krajnje površno, opet ne provjerava izvore na koje se poziva, jer u tim tekstovima piše upravo ono što u svojem osvrtu osporava. U tim tekstovima mogao je, bez većih intelektualnih napora, pronaći

27 Ovdje je zanimljivo što sam Milutinović misli o "tuđoj" brzopletosti: "(...) u *Bici za prošlost* ja ovo Palavestrino shvatanje (implicitna ideologizacija u Palavestrinom čitanju Andrića – op. Z.K.) karakterišem kao brzopletost (348). Kad za nekog kažete da je brzoplet, to se ne može shvatiti kao odobravanje i saglašavanje, nego kao kritika nepromišljenosti i žurbe u kojoj se prave greške." (Milutinović, "Odgovor Enveru Kazazu", ivanlovnrenovic.com), a kada Palavestra čita Andrića s ideološkim implikacijama, onda on, po Milutinoviću, ne radi ideološki posao u književnoj kritici, već stavom da je Andrić pisao proročki tekst samo je brzoplet. A da nije obična brzopletost pokazuje Milutinovićeve rečenice u kojoj se on usaglašava s Palavestrom. Pišući o Karadžićevoj besramnoj manipulaciji Andrićevom pričom "Pismo iz 1920." Milutinović kaže: "O tome da li je Bosna zemlja mržnje ili ljubavi i ti stranci su mogli imati svoje nezavisno mišljenje, stečeno ne iz literature nego iz promatranja šta se zbiva na terenu koji obilaze..." (Milutinović, 2018., 340). Doduše, u svojem prikazu knjige M. Martensa on će tvrditi da R. Karadžić nikada nije pisao o Andrićevim literarnim tekstovima. Čak ni taj podatak nije točan, jer mu je Martens dokazao da je Karadžić pisao o literarnim tekstovima I. Andrića. I to još početkom 80-ih godina. Slične objekcije o Milutinovićevom odnosu prema činjenicama ima i Damir Šabotić, koji isto tako smatra da je Milutinović izgubio svoj znanstveni kredibilitet, onoga momenta kada je zanemario Palavestrine manipulative propuste, kada je uveo analogije kao dokazni postupak, kada je prihvatio neprovjerenе historiografske izvore kao argumente i kada je dao prednost jednoj internetskoj stranici nad međunarodnim arhivima. D. Šabotić, "Kap iz suve drenovine", Peščanik, net. 25.12. 2019.

podatak da je Andrić bio član JRZ,²⁸ i da je R. Karadžić pisao o Andriću, pa je prema tome vrlo dobro znao što čini kada je na Palama, kao predsjednik RS, samoproglašene paradržave, stranim diplomatima, novinarima, političarima dijelio engleski prijevod "Pisma iz 1920.", koji je najvjerojatnije preveo jedan drugi ratni zločinac, Nikola Koljević, profesor anglistike.²⁹

Budući da više nije bilo uputno otvarati file "Pismo iz 1920. godine" Milutinović se odlučio na otvaranje novog filea, i to onog u kojem će se problematizirati odnos Martensa prema Jugoslaviji, koje je, prema mišljenju Milutinovića, bitno suprotan od načina kako je Andrić doživljavao Jugoslaviju. U tom kontekstu, Milutinović ima čitav niz primjedbi na način kako je Martens opisao Andrićeve "berlinske dane",³⁰ vrijeme kada je Andrić bio (posljednji) veleposlanik Kraljevine Jugoslavije u Njemačkoj, 1939.-1941. godine, kada je, doduše, pasivno sudjelovao u pripremi potpisivanja Trojnog pakta, ali je 25. ožujka 1941. godine bio prisutan tom svečanom činu. Postoji i fotografija koja o tome svjedoči i koja se poslije završetka Drugog svjetskog rata nije u javnosti pokazivala osim na jednoj izložbi 1951. godine. Tada je Andrić zamolio M. Đilasa da intervenira i uistinu na njegovu intervenciju ova fotografija ne samo što je bila uklonjena s izložbe, već se kasnije više nikada nije pojavljivala, ni u knjigama, ni na izložbama... Kada je 1954. godine M. Đilas, na grub način, uklonjen iz političkog i javnog života Andrić je tu činjenicu elegantno prešutio. Uostalom, kao i mnoge druge neugodne detalje, epizode u socijalističkoj Jugoslaviji.³¹

28 Tako u pristojnom odgovoru na neke od Milutinovićeve kritičkih objecka, Martens Milutinoviću sumnju da je Andrić bio član Jugoslovenske radikalne zajednice Milana Stojadinovića, mirno komentira: "Da je pažljivije pročitao Sveske koje objavljuje Zadužbina, ne bi rekao tako nešto, jer Andrić je sam napisao kako je bio član te stranke, a Andrićeva zadužbina je to objavila pre 15 godina".

29 Navodno je Nikola Koljević bio jedan od najboljih poznavatelja književnog opusa W. Shakespearea, a i sama njegova smrt podsjeća na zle sudbine pojedinih junaka iz Shakespeareovih tragedija. Naime, Koljević je izvršio samoubojstvo, tako što si je pucao u glavu! U jednom tekstu Mirko je Kovač duhovito napisao: "pao je od zločinačke ruke!"

30 Moramo biti iskreni i reći da smo kod Martensa prvi puta pročitali da je I. Andrić odlično poznao svjetski poznatog profesora prava, Carla Schmitta, vodećeg nacističkog eksperta za pravna pitanja i da je bio iznimno blizak s E. Jungerom, značajnim njemačkim piscem, koji je također u tim danima pokazivao iskrene simpatije prema nacizmu, A. Hitleru, novom poretku... Naravno, bilo bi besmisleno da se iz tih neutralnih konstatacija izvlači zaključak da je i Andrić bio sklon fašističkom poretku, iako postoje i neki njegovi tekstovi u kojima, blago rečeno, sa simpatijama gleda na te nove političke procese u Europi.

31 Ostaje nejasno iz kojih se sve to razloga Andrić iskreno radovao političkom slomu "hrvatskog pro-

Zanimljivo da mu takvo oportunističko ponašanje Martens previše ne zamjera.

Kritičan odnos Martensa prema Jugoslaviji omogućava Milutinoviću da pribjegne onim intrerpretativnim strategijama koje će usmjeriti protiv Martensa, ali koje ne predmijevaju bilo kakvo logičko tumačenje teksta nego tek njegovu adaptaciju proizvoljno osmišljenim premisama, od toga da Martens ne razumije Jugoslaviju, da ne razumije Andrićev "antikolonijalizam", da ne voli Tita, ukratko, da mu je početna premisa knjige "antisrpska" i sl.

I ne samo Milutinović, već i neki drugi pripadnici srpske akademske zajednice, zamjeraju Martensu da je njegova knjiga o Andrićevom životu pisana iz tuđe/njemačke perspektive, pa se u tom kontekstu spominje i neka njegova "imperijalna imaginacija", germanocentrične provenijencije! Ma što god to trebalo značiti! Očito da neke pripadnike srpske akademske recepcije smeta taj pogled "drugog", taj pogled "sa strane", koji možda i nije u svim detaljima neutralan (kao što je to recimo odnos prema Austro-Ugarskoj), ali sigurno da taj njegov autsajderski pristup književnom opusu ovoga pisca nije opterećen onom nepodnošljivom težinom "naših" iracionalnih nesporazuma, koji sve ovo vrijeme generiraju seriju "pogrešna" čitanja njegovog opusa. I umjesto da svi mi³² koji u Andriću, između ostaloga, vidimo i "našeg" pisca, i hrvatskog, i srpskog, i bošnjačkog, budemo zadovoljni i ponosni što se netko sa strane, iz druge kulture, sustavno i temeljito bavi našim piscima i našim "temama i dilemama" (Martens je ovu knjigu pisao punih sedam godina, a namjerava nastaviti pisati o Andriću, pa je već u pripremi nova knjiga), postoje i oni koji su skloniji da u svemu tome vide neku bjelosvjetsku "zavjeru". Treba reći da autor svoje kritične objekcije iznosi na jedan krajnje pristojan i objektivan način, uvažavajući sve naše poznate razlike, pa i onu našu sklonost da u svakoj delikatnoj situaciji prakticiramo "narcizam malih razlika", koja se očituje čak i u različitim prijevodima naslova njegove knjige u Zagrebu u odnosu na Beograd i Sarajevo.

ljeća", političkom padu Savke i Tripala, a isto tako nije mu padalo na pamet da na bilo koji način reagira na politički progon pojedinih pisaca (Kocbek, Gotovac, Đilas...) u Jugoslaviji, nije mu smetalo postojanje verbalnog delikta, montiranih političkih procesa... Mudro je prešutio postojanje Golog otoka, a nije nam poznato ni kako je reagirao na politički pad Aleksandra Rankovića.

32 A da u hrvatskoj znanosti o književnosti prevladava upravo jedan takav pristup nedvojbeno dokazuje knjiga K. Nemeća, *Gospodar priče. Poetika Ive Andrića*, Školska knjiga, Zagreb, 2016.

Ostaje nejasno kako su Milutinović, ali i neki drugi, u toj biografiji prepoznali autorovo "antisrpsstvo": "Ali, znate šta? Martens je Nemac. A vi od Nemca ne možete dobiti srpski pogled na stvari. Ja i ne mislim da to treba, ali dobro je da se napravi ravnoteža nemačkih predrasuda i onog što jeste. Martens je, ja to govorim s akademskim respektom, morao da prodre više, da razume zašto je Andrić bio Jugosloven, Hrvat po rođenju ali Srbin po opredeljenju, to je bilo važno i morao je da da odgovor zašto je Andrić hteo da bude Srbin" (A. Jerkov).³³

Svi drugi diskursi, i oni bošnjački, i oni njemački nisu vrijedni pozornosti, jedino što vrijedi isključivo je srpski diskurs o Andriću,³⁴ koji je jedini operiran od bilo kakvog partikularnog nacionalizma. On jedini u Andriću prepoznaje "jugoslovensku" dimenziju, jer Andrić je cijeli život bio "politički

33 Na stranu što baš nismo sigurni koliko je ova konstatacija A. Jerkova točna, odnosno na koje se to on dokumente referira kada tako nešto apodiktički tvrdi?! Nama se više čini da Andrić nije imao ništa protiv da između ostaloga bude i Srbin, ali na toj mogućnosti nije inzistirao baš toliko koliko misli profesor Jerkov. Konačno, on je itekako pravio distinkciju između nacionalne i književne pripadnosti: "nema sumnje da sam ja Hrvat po rodu, ali koliko sam kao pisac Hrvat to je drugo pitanje o kom neću da govorim". I ako su u 20-im godinama Vuk i Njegoš imali utjecaj na formiranje njegovih ideoloških, političkih, pa moguće i nacionalnih stavova nismo sigurni da je taj utjecaj u nekim kasnijim vremenima više bio toliko bitan. Koliko nam je poznato u onoj čuvenoj polemici oko Njegoša u 50-im godinama nije sudjelovao. Ne želimo spekulirati oko razloga nesudjelovanja u toj žustroj polemici. Sve to ništa nas ne bi trebalo previše iznenaditi, jer je u jednom periodu života isto tako (o)lako odustao od "hrvatstva", koje mu je omogućilo ne samo solidno obrazovanje, već i relativno pristojan građanski život. Naime, njegovo daljnje školovanje poslije sarajevske gimnazije ne bi bilo moguće bez stipendije "Napretka", vjerojatno najznačajnije hrvatske institucije u Bosni u XX. stoljeću!

34 Prije nas na ovu osobinu Z. Milutinovića ukazao je E. Kazaz: "Mom oponentu je očito veoma stalo da sve što se u Srbiji pisalo o Andriću unaprijed proglasi ideološki nevinim, pa zbog toga i zapada u stupicu da legitimira implicitnu ideologizaciju u Palavestrinom čitanju Andrića i negira postojanje velikosrpske kritike. Pokušao sam mu navesti neke ideološke temelje takve kritike, njen aksiomatski sistem i zaključke, a Milutinović mi traži imena. E, neću da navodim imena, zato što bi to bez detaljne analize kritičkih radova bilo nekorektno, ali aksiomatski sistem te kritike hoću. Ponavljam radi poduke: "pod takvom vrstom kritike smatram svako čitanje koje završava zaključkom da je Andrić pisao romane koji su postali srpska nacionalna predanja, gradili srpsku istorijsku svest, govorili o srpskom istorijskom stradanju itd." (Enver Kazaz, "Milutinovićeve kritička mrena", ivanlovenovic.com). (...) Sad mu dodajem listu aksioma, postupaka i ideoloških naracija: manipuliranje naslovom Andrićeve priče "Pismo iz 1920.", dovođenje u vezu Andrićeve literature i rata 1992-1995, esencijalizacija mržnje u BiH tokom tog rata na osnovu Andrićeve literature, njegovo pravdanje Andrićevom literaturom, promatranje Andrića isključivo kao srpskog pisca čija literatura gradi srpsku nacionalnu svijest, a ne pisca postimperijalnog stanja jugoslovenskog kulturnog prostora s nesumnjivim jugoslovenskim multikulturalizmom i idejom jugoslovenskog integralizma.

i kulturni Jugoslaven"! I, upravo je iz ovih razloga bilo važno osporiti članstvo Andrića u JRZ. Naime, ta činjenica dovodi u sumnju Andrićevo postojano "jugoslenstvo". Pored ovoga članstva tu je i ona nesretna "Disertacija", koja također nije pisana iz poželjne "(sve)jugoslavenske" perspektive unutar koje i muslimani funkcioniraju kao političko-kulturni ravnopravni subjekt. No, ona se još nekako može braniti mladošću pisca, vremenom u kojem je nastala i brzinom kojom je pisana, ali i činjenicom da je on kasnije blago reterirao od onih "tvrdih" stavova koje je iznio u svojem doktoratu, pa će tako u razgovoru s Titom, 1962. godine, iznijeti nešto nijansiranije argumente o karakteru turske vladavine u Bosni nego što je to učinio u svom doktorskom radu. Tu je i ono nesretno pismo Draži Mihailoviću,³⁵ ali i ono se može braniti kontekstom unutar kojeg je nastalo: početak rata, nacisti su okupirali i raskomadali Jugoslaviju, pa iz skućene beogradske perspektive, perspektive "nepouzdanog pripovjedača", Andrić nije mogao znati tko je u tom momentu na "pravoj" strani historije, četnici ili partizani. Poslije rata to više nikome nije bilo previše važno, čak ni onim ortodoksnim komunistima (Đilas, Ristić...), jer je Andrić bez ikakvog ideološko-političkog otpora prihvatio novu vlast, nove pobjednike, donedavno, "mrske komuniste"...Građanin Andrić preko noći postao je drug Andrić!

No, svaka recepcija Andrićevog djela koji se svodi na srpsku, bosansku ili hrvatsku perspektivu ne samo što ukazuje "na drugorazredan i svakako neknjiževni duh" (M. Martens) takvih recepcija, već i ne razumije da je Andrićevo djelo puno više od svega toga. U tom smislu, bliska nam je ideja D.

35 To pismo je krajem 80-ih godina u beogradskom tjedniku "Duga" objavio M. Marić, autor knjige *Deca komunizma*. Nema nikakve sumnje da su mu prilikom pisanja te knjige arhivi jugoslavenskih tajni službi bili dostupni, "samo za njegove oči". I, ne samo arhivi, već i štošta drugo. Pojava te knjige, uostalom, kao i njena "mutna" geneza, svakako su dio jedne šire (veliko)srpske političke strategije krajem 80-ih godina prošloga stoljeća, koja je, u međuvremenu, pretrpjela određene korekcije, pa je danas sve manje "srpska", a sve više jugoslavenska! U srpskoj literaturi taj trend konzistentno provodi V. Drašković u svojim posljednjim romanima u kojima se bavi (nesretnom) političkom sudbinom dinastije Karađorđević, Aleksandrom u romanu *Aleksandar od Jugoslavije*, i Pavlom u romanu *I grob i rob!* U srpskoj znanosti o književnosti taj (neo)jugoslavenski trend zdušno u svojim tekstovima promiče G. Tešić, Vidjeti naš kritički prikaz romana V. Draškovića, *Vukovo zavijanje na mjesec*, Glas Slavonije, 17. studenog, 2018., u Magazinu, kulturno-političkom soplementu GS., u kojem dovodimo u pitanje idilični prikaz političkih strategija Aleksandra Karađorđevića, koje su navodno bile impregnirane isključivo "jugoslavensvom", koje je bilo optimalno rješenje ne samo za srpsku naciju, već i za sve ostale nacije u Jugoslaviji. U svim tim političkim projekcijama Ivo je Andrić iznimno važan "svjedok historije"!

Beganovića³⁶ da se u budućim čitanjima Andrićevog opusa pođe od njegovih etičkih nazora, koji vrlo jasno ukazuju da njegov opus nije moguće čitati iz bilo koje nacionalne perspektive, jer njegov opus nije ničije nacionalno vlasništvo. Nastavno na ovu ideju Beganović nas podsjeća da već postoje takva čitanja, pa tako spominje tekstove Renate Lachman, Jurrija Murašova i Mirande Jakiša, koji su se pojavili u njemačkoj znanosti u književnosti.

Tu je, prema njegovom mišljenju, i knjiga V. Bitija, hrvatskog teoretičara književnosti "Attached to Dispossession. Sacrificial Narratives in Post-Imperial Europe". Stoga onaj dio znanosti o književnosti u Srbiji koji Andrića promatra isključivo kao srpskoga pisca, i osporava svaku mogućnost njegove pripadnosti negdje drugdje, na južnoslavenskome teritoriju, trebao bi dobiti odgovor u modernoj varijanti znanosti o književnosti koja će slijediti teoriju "isprepletenih" ili "hyphenated" identiteta, podrazumijevajući pod njima mogućnost prisustva jednoga spisatelja u okviru više nacionalnih (ili nenaacionalnih) korpusa.³⁷ Isto tako, radovat ćemo se ako ovaj teoretičar ustraje u svojoj namjeri da napiše djelo o "katoličkoj pripovjedačkoj Bosni" (koristeći pri tome briljantnu sintagmu Jovana Kršića) u kojoj bi na prvome mjestu, sa svojim ranim prozama, stajao Ivo Andrić. Slijedili bi mu, generacijski, Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović i Josip Mlakić.

36 D. Beganović, "Poštovanje drugoga, patnja drugoga", *Književna historija*, br. 157, 2016., str. 367-380.

37 U trenutku kada je D. Beganović pisao ovaj tekst, kolovoz 2018. godine, on nije mogao znati da u hrvatskoj znanosti o književnosti baš nekako u to vrijeme i objavljena knjiga koja u potpunosti slijedi njegova razmišljanja, riječ je o knjizi N. Lujanovića, *Prostor za otpadnike. Od ideologije i identiteta do književnog polja*, LEYKAM, international, Zagreb, 2018. A samo koju godinu kasnije isti autor napisat će knjigu *U rovovima interpretacije*, Ljevak, Zagreb, 2020., u kojoj će se narugati svim (etno)nacionalnim čitanjima Andrića, posebice onim "bošnjačkim" interpretacijama. Za razliku od Bošnjaka koji inzistiraju na islamofobičnom karakteru Andrićevih tekstova, N. Lujanović se našalio, pa će na sjajan, parodičan način demonstrirati kako se na istovjetan način može pokazati da je Andrić u jednakoj mjeri mrzvo i kršćane, "koja se sastoji od interpretacijskih konstrukcija: omalovažavanje njihovih ženskih likova, prikazivanje likova koji upućuju na slabost vjere, izvlačenje likova provokatora i malodušnika iz te vjere koja upućuje na moralnu degradaciju kršćana itd". No, mora nam biti jasno da su takva čitanja Andrića nelegitimna čitanja! Jer, selektivno čitanje ili ono koje poistovjećuje lik i autora, koje zanemaruje metaforičke razine teksta i ne može biti ništa drugo nego "pogrešno" čitanje! A o tim "pogrešnim" čitanjima prvi smo put nešto više mogli čuti na seminarima kod profesora M. Solarra i koji nam je već tada prijateljski savjetovao da nas takav tip čitanja književnosti previše ne uzbuđuje, jer se jednostavno radi o "promašenom" čitanju književnih tekstova.

Umjesto svakog zaključaka

Sve više smo uvjereni da je "neopredjeljenost"³⁸ najadekvatnija kategorija kojom bi se mogla odrediti Andrićeva nacionalna pripadnost, jer svaki identitet za njega (bio on bosanski, bio on hrvatski ili, pak, neki treći...) je stvar privremenosti, prolaznosti... Baš onako kako identitet određuje S. Hall! Riječ je o privremenoj točki identifikacije na temelju nestabilnih elemenata kao što je to osobno, a ne kolektivno, iskustvo; popularna kultura, a ne etno-nacionalni narativi. Dokidat će drugoga dovodeći likove u paradoksalne situacije, komediju zabune, ili ironiziranje tradicionalnih postavki na kojima su temeljili svoj identitet (kao što su religijski elementi i postavke koncepta krvi i tla).³⁹ Imamo dojam da je to i nekim mudrijim proučavateljima Andrićevog

38 Andrić je upravo na majstorski način u svojim izjavama, razgovorima umio raspršiti/dekonstruirati čak i vlastite izjave o svojoj nacionalnoj pripadnosti, znao je "ubiti samoga sebe"! Imamo dojam da se on u tim, njemu iznimno dosadnim i besmislenim razgovorima, najčešće poigrava sa svojim sugovornicima tako što je stvarao dojam da se on u potpunosti slaže sa svime onim što oni misle o njemu, pa je njima prepuštao da ga nacionalno odrede, stave u svoje "fioke". Tako 1961. godine prilikom primanja Nobelove nagrade za književnost nije mu padalo na pamet da demantira onog ne baš upućenog predlagatelja, koji je ustvrdio da je 1914. godine Andrić bio "mladi srpski student". Taj gest predstavljao bi nepotrebno trošenje energije, koji je za samu recepciju njegovog djela potpuno nebitan. Doduše, ovu kategoriju nije moguće primijeniti i na "makedonske slučajeve", jer tu je situacija ipak nešto složenija (Andrićev slučaj sve do disolucije Jugoslavije bio je unutrašnji, jugoslavenski, domaći problem, dok je već nacionalna pripadnost braće Miladinov imala međudržavnu dimenziju), iako i ovdje ima slučajeva da se tijekom života često "lutalo" prilikom izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti. A to "lutanje" bilo je logična posljedica "vunениh vremena" (K. Kulavkova)! Ali, to ne znači da tekstove nekih makedonskih autora (braće Miladinov, G. Delčeva...) nije moguće čitati iz barem dvije nacionalne perspektive i da na taj način ti autori nisu ništa manje Makedonci od onih koji se čitaju isključivo iz makedonske nacionalne perspektive. Npr. književne tekstove jednog Janevskog, ili Činga, ili Koneskog, ili Andrejevskog..., nikako nije moguće čitati iz neke druge, bugarske perspektive, a još manje književne tekstove jednog T. Georgijevskog ili jedne Kice Kolbe. Doduše, ove potonje moglo bi, sukladno ideji "književnih polja", kako tu ideju vidi hrvatski teoretičar N. Lujanović, čitati i iz grčke/egejske perspektive! Stoga je bila u pravu K. Kulavkova kada je rekla da je fokusiranost makedonske političke i akademske javnosti samo na ime države ("edno ime imame") poslije disolucije Jugoslavije bila uvelike promašena, jer su problemi vezani uz makedonski jezik, kulturu, historiju, vjeru/Crkvu, pa i teritorij, kudikamo važniji od ovog izmišljenog i nametnutog problema vezanog uz ime države. Upravo na tom tragu i sami smo napisali (unikatnu) studiju u kojoj smo taj nametnuti problem imena pokušali razriješiti slijedeći način na koji je francuski filozof J. Derrida pročitao dramu W. Shakespearea "Romeo i Julija". Više o tome, u našem tekstu: "Ime i identitet- makedonski slučaj", u: A. Banović-Markovski & Z. Kramarić, *Politika, kultura, identitet: (interkulturalni dijalog)*, Školska knjiga, Zagreb., 2013. Doduše, kada smo pisali taj tekst nismo znali da će Z. Zaev pristati da u toj drami, u njoj makedonsko-grčkoj verziji, hrabro odigra ulogu Romea i djelomice odustane od makedonskog imena!

39 N. Lujanović, *U rovovima interpretacije, Strategija i tragedija nelegitimnog čitanja*, Ljevak, Zagreb, 2020.

opusa unutar srpske znanosti o književnosti jasno, pa im se onda čini da bi inzistiranje na njegovom "jugoslavenstvu" bilo ono rješenje koje bi ga i dalje činilo "srpskim" piscem. Naime, jedino u tom kontekstu moguće je razumjeti negativnu recepciju Martensove knjige u Srbiji, jer im se čini da on i tu atribuciju dovodi u pitanje. Doduše, već duže vrijeme primijećujemo procese "re/neo/jugoslavenizacije". I to se dadne vidjeti i u političkom, ali i u drugim diskursima (akademsom, literarnom...) u srpskom javnom prostoru. Imamo dojam da su srpske političke elite shvatile da su kardinalno pogriješile kada su u 80-im godinama odustali od Jugoslavije i kada su jugoslavenskoj ideji pretpostavili (velilko)srpsku. To je bio početak kraja njihovih političkih projekcija, koje se temelje isključivo na idejama koje svoj smisao vide u širenju postojećih (srpskih) teritorija. A da pri tome nisu željeli shvatiti da taj narativ o srpskim teritorijama pripada političkim strategijama 19. stoljeća i da ga je Srbija ostvarila početkom 20. stoljeća, poslije Balkanskih vojni i Prvoga svjetskoga rata.⁴⁰ Treba samo čitati posljednje knjige Vuka Draškovića,⁴¹ pa će nam sve biti jasno. Tako u njegovim romanima, preko noći, dinastija Karađorđević postaje mjera briljantnih srpskih političkih strategija, Jugoslavija kao idealna država, idealno mjesto za život, po mjeri svih njenih nacija. A kako M. Martens ne dijeli u potpunosti to mišljenje, pa u tom kontekstu želi

40 To su vremena kada smo svakodnevno bili prisiljeni slušati stupidne parole poput: "Svi Srbi u jednoj državi", "gdje su srpski grobovi tu je i Srbija", "Srbija iz tri dela opet je cela" (posle antibirokratskih revolucija u Vojvodini, Kosovu i Crnoj Gori), "Tko to laže da je Srbija mala, a tri puta je ratovala".

41 U romanu *I grob i rob* V. Draškoviću upravo je Andrić jedan od "krunskih svjedoka" političke mudrosti Pavla Karađorđevića, kada je odlučio budućnost Jugoslavije vezati uz Hitlerovu Njemačku, kada je odlučio potpisati pakt sa silama osovine. Naravno tko može biti bolji svjedok u tim javnim i tajnim aktivnostima od veleposlanika Andrića. On tako postaje važan književni lik u tom romanu, koji nije ništa drugo nego još jedna apologija jugoslavenstva. Ovdje ćemo se na tren podsjetiti na jedan postupak D. Kiša iz *Časa anatomije* kada on svojim oponentima demonstrira kako bi trebalo čitati literarne tekstove, pa ih podsjeća na abecedu teorije, nešto što se uči na prvim seminarima: podsjećamo, treba razlikovati lik u književnom tekstu od stvarne osobe. No, isto tako, mora se biti svjestan da "uvlačenje" Andrića u ovaj roman, u njegovo tkivo uopće nije nevinna aktivnost. Naime, Drašković je svjestan da će mu pojava Andrića u romanu priskrbiti onu toliku potrebnu autentičnost. Čitateljima će biti teško razlučiti gdje prestaje fikcija a počinje stvarnost, što je istina a što tek njen privid. Naime, i Draškoviću, baš kao i Milutonoviću i više je nego jasno, da tek ideja "jugoslavenstva" Srbe čini posebnim, ona im je omogućila i teritorijalnu ekspanziju, i modernizaciju zemlje, ona im je dala alibi za prakticiranje imperijalnih i hegemonističkih političkih strategija, ona im je stvorila sve pretpostavke, i političke, i ekonomske, da koloniziraju Kosovo i Makedoniju, da srbiziraju Crnu Goru... I, onoga momenta, kada su odustali od Jugoslavije, kada im se učinilo da je (Velika)Srbija bolje rješenje, oni su doživjeli sve moguće poraze, i vojne, i političke, i ekonomske, i demografske, i moralne...

pokazati da Andrić nije bio dosljedni "antikolonijalist", jer kao što je njegovo legitimno pravo bilo da osporava Austro-Ugarsku, za koju M. Martens pokazuje izvjesne simpatije, onda ako se želi biti dosljedan u svojim političkim stavovima, treba imati barem elementarnog razumijevanja i za one koji osporavaju postojanje Jugoslavije, koji imaju kritičke primjedbe spram jugoslavenske ideje, koji ukazuju na njene slabosti, koji ukazuju na njen kolonijalni karakter... Na kolonijalni karakter Jugoslavije i sami smo stidljivo pokušali ukazati u našoj knjizi *Nostalgiya – kratka povijest zaborava*, gdje smo, između ostaloga, ustvrdili da se politička platforma "hrvatskog proljeća" uopće ne razlikuje od političkih platformi bilo kojeg ondašnjeg antikolonijalnog pokreta u "trećem svijetu"!

Nažalost, nijedan od relevantnih aktera tog političko-kulturnog pokreta nije na taj način razmišljao. Stoga je prava šteta što se nitko od njih u svojim javnim nastupima nije referirao na tekstove jednog F. Fanona,⁴² a poznato nam je da su neki od aktera (npr. V. Gotovac) poznavali tekstove ovoga teoretičara. To još uvijek ne znači da bi taj detalj, u konačnici, nešto bitnije promijenio postojeće političke odnose moći u socijalističkoj Jugoslaviji. Jer, nemamo nikakvih iluzija da su sve one političke aktivnosti koje su bile usmjerene protiv ovoga pokreta bile motivirane nekim ozbiljnijim teorijskim nesporazumima unutar još uvijek jedinstvene jugoslavenske komunističke partije. Partija je sve svoje nesporazume, u pravilu, rješavala argumentom sile, tenkovima, narodnom milicijom, tajnim službama, represivnim metodama... No, moguće je pretpostaviti da bi javno pozivanje na antikolonijalistički karakter pokreta utjecalo na povoljniju recepciju "hrvatskog proljeća" u svijetu. Naime, u svijetu pojavu "hrvatskog proljeća" nitko nije povezivao s istim ta-

42 Zanimljivo je da će njegova kulturna knjiga *Prezreni na svijetu*, ta biblija antikolonijalnih pokreta, na hrvatski jezik, biti prevedena 1973. godine, dvije godine poslije sloma "hrvatskog proljeća"! I više je nego indikativno da nitko prije nas nije pokušao "hrvatsko proljeće" analizirati kao *par excellence* antikolonijalni pokret?! Isto tako, velika je šteta što se J. B. Tito, poslije Brijunskog plenuma 1966. godine, nije odlučio na radikalniju demokratizaciju jugoslavenskog društva, jer su sve pretpostavke postojale, političkim padom Rankovića stvorena je mogućnost da se represivni aparat stavi pod civilnu kontrolu, sveobuhvatni i moćni formativni nacionalni narativi postoje, manje-više u svim socijalističkim republikama, koji su rezultat kristalno jasnih svijesti o pripadnosti vlastitoj naciji, kao i njihovoj razlici u odnosu na druge nacije, konačno, prošlo je dvadeset godina od rata, u međuvremenu, polako ali sigurno, formirala se i srednja klasa, čija je svijest miljama udaljena od dotadašnje vladajuće "proleterske svijesti"... Naravno, i u tom scenariju Jugoslavija bi propala, ali smo uvjereni da njena propast ne bi bila tako krvava kao što je to bila u 90-im godinama, već bi bila rezultat jednog "novog političkog dogovora", nekog novog AVNOJ-a!

kvim pokretom u Čehoslovačkoj, već isključivo kao pokret koji reciklira neke retrogradne ideologije.

Zanimljivo je da je vodeći slovenski političar E. Kardelj itekako bio svjestan da između "hrvatskog" i "češkog" proljeća postoji velika sličnost. Naravno, to njegovo viđenje dato je u negativnom kontekstu, jer i njemu su bili miliji ruski (sic!) tenkovi na našim ulicama nego da se njegova komunistička partija mora odreći mogućnosti da bude posljednji i jedini arbitar u društvu. Ne treba imati iluzije da jugoslavenski komunisti nisu, uostalom kao i sovjetski, vidjeli da taj "socijalizam s ljudskim licem" nužno vodi u vlastito samoukidanje! Jedino je M. Gorbačov naivno povjerovao da taj sistem može preživjeti i radikalne reforme.⁴³

Doduše, i "hrvatsko proljeće", uostalom kao i svaki drugi "svenarodni" pokret, nije homogeno, pa je tako među sudionicima toga pokreta bilo i onih koji su vrlo jasno artikulirali i "antikomunističke" sadržaje. Stoga se možemo složiti s Budenom kada kaže da svi ti "nesporazumi unutar vladajuće ideologije" samo "potvrđuju" pravilo, oslobođenje od komunizma se na subjektivnom nivou doživljava kao oslobođenje od tuđinske okupacije, tačnije kolonijalne vladavine".⁴⁴ I, treba se samo prisjetiti glavnih političkih parola – zahtjevi za promjenom deviznog režima, financijsku decentralizaciju, gdje će svaka republika sama odlučivati o distribuciji onoga što su njeni građani zaradili, a ne da o tome odlučuju tamo neki otuđeni centri moći/savezna administracija – koje su se najčešće mogle čuti krajem 60-ih i početkom 70-ih godina u Hrvatskoj, za vrijeme "hrvatskog proljeća". I onda na pitanje je li velika većina građana socijalističke Hrvatske komunizam/Jugoslaviju doživljavala kao kolonijalnu silu, slobodno možemo odgovoriti potvrdno: da, najveći broj građana socijalističke Hrvatske jugoslavenski/srpski komunizam doživljavao je kao svojevrstu kolonijalnu silu!

43 Upravo čitam sjajnu knjigu Simon Sebag Monteflorea, britanskog povjesničara o Romanovima, toj ruskoj dinastiji koja je Rusijom vladala od 1613. do 1917. godine, sve do Oktobarske revolucije, koju nije preživjela, Lenjin ih je sve dao pobiti, pa je u toj knjizi moguće vidjeti da su čak i ruski carevi bili svjesni da su reforme u ruralnim zemljama "nemoguće misije" i, prema tome, nepotrebne aktivnosti koje mogu samo prouzročiti velike nevolje!

44 B. Buden, *Zona prelaska – o kraju postkomunizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012. Zanimljivo je da u svojoj knjizi *Balkan Tragedy: Chaos and Disolution after the Cold War*, S. L. Woodward također smatra da su konstantni ekonomski pritisci, kako oni unutarnji, a još više oni izvanjski, Svjetska banka, MMF..., bili prvi nagovještaji ratova u 90-im godinama na ovim prostorima.

Naravno, iz srpske perspektive svako, pa i ovo osporavanje Jugoslavije doživljavalo se kao osporavanje Srbije. Ali, zar i sam Aleksandar Karađorđević nije Jugoslaviju mislio kao "kolonijalni projekt", "stupanje na tuđu teritoriju (slavenske dijelove Austro-Ugarske) i preuzimanje na njoj kontrole nad društvom i proizvodnjom kao i na višem konceptualnom nivou, *post facto* objavu i širenje kulturne ideologije (gdje je mit o Kosovu temelj te ideologije) koja prisustvo kolonizatora opravdava njegovim superiornim znanjem i 'civilizacijom'".⁴⁵

Kada je, pak, u pitanju "srpsko viđenje Jugoslavije", onda je mudro pozvati se na onu brutalnu misao Louisa Sala-Molinsa, koji je rekao da su se europski prosvjetiteljski filozofi bunili protiv ropstva svugdje, osim tamo gdje je ono doslovno postojalo, pa su sukladno toj filozofiji srpski političari i srpske partijske elite javno bunili protiv kolonijalizma u "trećem svijetu", ali nikako nisu uspjeli prepoznati njegove suptilne derivacije ("unutrašnji kolonijalizam") u vlastitoj kući!

Kako stvari stoje, mnogi od njih ni dan-danas ne uspijevaju skinuti tu mrenu sa svojih inače zdravih očiju. Problemi se uvijek javljaju onoga momenta kada i "potlačeni" (Albanci na Kosovu) odluče "biti aktivni" i "historični", što u konačnici dovodi do toga da ti "potlačeni" počiju Jugoslaviju, tu "idealnu državu" doživljavati kao svoju "tamnicu"! Ovdje nemamo namjeru elaborirati "tradicije potlačenih", ali neka buduća analiza književnih tekstova Andrića morala bi i ovaj aspekt uključiti. I da odmah budemo posvema jasni: to ne bi trebalo činiti samo zato što bi se možda utvrdilo kako je Andrić poslije Velikog rata izgubio osjećaj za potlačene, one "slabe aktere" povijesti. Doduše, treba reći da je gubitak takvih osjećaja posvema legitimni stav, jer su se njegovi mladenački ideali (ujedinjenje slavenskih naroda, njihovo bratstvo i jedinstvo...) u velikoj mjeri ostvarili, već bi ta analiza trebala pokazati kako isto tako nije korektno, na bilo koji način, stigmatizirati one koji će i te ostvarene teme iz nekih svojih razloga otvarati i kritički propitivati. Krajnje

45 Ovu Hiddlestonovu definiciju "kolonijalizma" kada su u pitanju političko-ekonomski i kulturni odnosi u ex-Jugoslaviji ipak treba uzeti s rezervom. U hrvatskom slučaju" ta specifična kolonizacija proizlazila je isključivo iz vojno-političke a ne kulturne superiornosti kolonizatora, što se već za Makedoniju, Kosovo, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu ne bi moglo reći. Više, u J. Hiddleston, *Understanding Postcolonialism. Understanding Movements in Modern Thought*, Acumen Publishing, Stocksfiel, 2009.

je vrijeme da su u pristupu književnom djelu ovoga pisca pronađe taj toliko potrebni balans između (konstruktivne – sic!) kritike i pretjerane apologije.

Konačno, ni ta neprimjerena apologija nije u svim detaljima nevina, ona sama po sebi nije uopće ideološki neutralna. Već nas je S. Boym⁴⁶ upozorila da niti jedna interpretacija prošlosti nije neutralna. I ako smo već spomenuli ovu autoricu, onda ćemo si dopustiti da upravo jednim njenim terminom definiramo postojeće stanje u srpskoj znanosti o književnosti – ono je, prema našem mišljenju, u velikoj mjeri pod utjecajem "restaurativne yu-nostalgije", i koja kao takva neke istine iz socijalističkog perioda uzima "zdravo za gotovo" i ne smatra potrebnim da se spram tih "istina" kritički referira, već i dalje inzistira na recikliranju starih tradicija, mitske slike svijeta...

Upravo iz tih razloga bilo bi poželjno da makedonska znanost o književnosti u svojoj opravdanoj obrani makedonskog nacionalnog identiteta⁴⁷ ne ponovi ovu pogrešku, jer je i više nego očito da bilo koja argumentacija koja se temelji isključivo na "restaurativnoj yu-nostalgiji" nije u svim svojim elementima dovoljno uvjerljiva. No, takvi pokušaji, koji se, *by the way*, u konačnici, uvijek pokažu neuspješnim, samo su logična posljedica onih vremena, onog "blaženog stanja", kada je u svekolikoj makedonskoj javnosti prevladavao jedan krajnje indiferentan odnos spram historije, kada se naivno mislilo da su svi makedonski problemi riješeni, kada se svjesno okretalo glavu od nekih itekako vidljivih problema, kada se ignorirala činjenica da mladi Makedonci masovno napuštaju svoja vjekovna ognjišta i odlaze u Australiju, Ameriku, zapadnu Europu, ili kako to S. Janevski oporo kaže: u Nepovrat!⁴⁸

46 S. Boym, *The Future of Nostalgia*, Basic Books, 2002.

47 K. Kulavkova taj identitet svodi na njegovu kulturnu dimenziju. Vidi, *Makedonski volneni vreminja*, Tri, Skopje, 2017., str. 175.

48 K. Kulavkova, isto, str. 132. Upravo o toj vidljivoj pojavi, masovnom egzodusu mladih ljudi iz Makedonije, na jedan bolan i dramatičan način, progovorit će S. Janevski u svojoj noveli "Ni Balkanci nisu bez sudbine", odnosno u zbirci priča *Omorine!* Naravno, ondašnja makedonska politika mudro je odšutjela tu po njih neugodnu činjenicu, a danas ta ista politika upravo zbog toga što se pokazalo da su posljedice tih nekontroliranih procesa došle na naplatu, odnosno da onaj panični "strah od malih brojeva" (A. Appadurai) uopće nije nikakav fantazam nekog tamo konfuznog književnika nego makedonska surova politička stvarnost, o svemu tome progovara na jedan krajnje nervozan način i to tako što, po tko zna koji puta, promašuje stvarnu bit problema, pa o posljedicama problema govori kao o njihovom uzroku. Ništa bolje nisu se ponašale ni hrvatske političke elite u socijalističkoj Jugoslaviji, jer su bili svjesni da bi svako otvaranje tih neugodnih tema nedvojbeno pokazalo da su gospodarsko-socijalni kapaciteti ondašnje države bili i više nego skromni, odnosno nisu bili u mogućnosti zadovoljiti elementarne potrebe svojih građana.